

Η τραγωδία και το έπος της Θεσσαλικής αγροτιάς στη νεοελληνική λογοτεχνία*

Στη μνήμη των φίλων
Ζήση Σκάρου και Μιχάλη Παπαϊωάννου

I

Είναι γνωστό πως η αγροτιά της Θεσσαλίας δοκιμάστηκε σκληρά και αγωνίστηκε ηρωικά στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα για την επιβίωσή της και για να καλυτερέψει τις συνθήκες της εξαθλιωμένης ζωής της. Κορυφαία παραδείγματα των αγώνων της στάθηκαν η εξέγερση του Κιλελέρ και το παλλαϊκό κίνημα της Εθνικής Αντίστασης στα χρόνια της κατοχής, που στη Θεσσαλία ήταν τόσο δυναμικό και τόσο αυθόρμητο, ώστε να θεωρηθεί η περιοχή αυτή ανταρτομάνα της Ελλάδας.

Ωστόσο, ως το 1960 που κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος της τριλογίας του Ζήση Σκάρου *Οι ρίζες του ποταμού* με τίτλο *Ραγιάδες και κολήγοι*¹, τόσο η τραγική ζωή των Θεσσαλών αγροτών όσο και οι επικοί αγώνες τους δεν απασχόλησαν σοβαρά τη νεοελληνική λογοτεχνία. Το φαινόμενο αυτό, που δεν αφορά μόνο τη ζωή και τους αγώνες των Θεσσαλών αγροτών, παρατήρησε πρώτος ο Γιάννης Κορδάτος:

«Οι λογοτέχνες μας», γράφει ο σοφός ιστορικός, «αγνόησαν τη Θεσσαλία ή πιο σωστά το αγροτικό ζήτημα, που είχε βυθίσει στην απαθλίωση και στην απόγνωση τους καλλιεργητές του Θεσσαλικού κάμπου και της άλλης Ελλάδας. Αν και το Θεσσαλικό αγροτικό ζήτημα από το 1881 ως το 1920 ήταν ένα από τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που συντάραξαν την Ελλάδα, οι λογοτέχνες μας το αγνόησαν, όπως αγνόησαν και το εφτανησιακό, που κι αυτό έμεινε άλυτο από το 1864 ως το 1920»².

Ένας από τους λόγους που αγνοήθηκαν οι Θεσσαλοί και γενικά οι Έλληνες αγρότες από τους ανθρώπους των γραμμάτων ήταν, για τον Κορδάτο, πως για πολλά χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821 κυριαρχούσαν στην τέχνη τα ηρωικά κατορθώματα των αγωνιστών.

Ο Χρίστος Αλεξίου είναι πρώην καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μπέμπιχαμ.

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε ομιλία του συγγραφέα στο Συνέδριο «Κιλελέρ: Το αγροτικό πρόβλημα στη Θεσσαλία», που έγινε στη Λάρισα 1, 2, 3 Απριλίου του 1994.

Ένας άλλος ήταν η σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, στην οποία, «παρόλο το αίμα που χύθηκε από το λαό», μετά την ίδρυση του ελεύθερου ελληνικού κράτους είχαν επικρατήσει οι παλιοί κοτζαμπάσηδες³. Ένας τρίτος λόγος ήταν πως «οι λόγιοι του περασμένου αιώνα ήταν επηρεασμένοι από την πνευματική κίνηση της Ευρώπης και κυρίως της Γαλλίας και γι' αυτό η νεοελληνική ποίηση, όταν με τις χορδές της λύρας της δεν τόνιζε ύμνους πατριωτικούς και δεν επιτίθονταν ενάντια στους μοναρχικούς και κοτζαμπάσηδες, ακολουθούσε τα ποιητικά ρεύματα της Γαλλίας»⁴. Εξαιρέση αποτελούν ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1889), που στο έργο του *Θάνος Βλέκας* (1855) περιέγραφε για πρώτη φορά την κατάντια και το μόχθο της αγροτιάς⁵, και ο Κλεάνθης Ν.Τριαντάφυλλος (1850-1889), που στο περιοδικό *Ραμπηγιάς* (1878-1889), «δημοσίευσε πολλά τραγούδια που αποτελούν κραυγή για τη σκληρή εκμετάλλευση του αγρότη και δείχνουν συμπόνια για την κρατική κακομεταχείριση των φτωχών αγροτών»⁶.

Από τις αρχές του αιώνα μας, σημειώνει ο Κορδάτος, κάτω από την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών και των κλασικών συγγραφέων της προεπαναστατικής Ρωσίας, «οι πρωτοπόροι της λογοτεχνίας μας άρχισαν να ενδιαφέρονται για τον Έλληνα αγρότη». Ο Ντίνος Θεοτόκης (1872-1923), ο Κώστας Χατζόπουλος (1868-1920), ο Σπύρος Μελάς (1883-1966) στα πρώτα χρόνια της λογοτεχνικής του εξόρισης, ο Ανδρέας Καραβίτσας (1866-1922), ο Κώστας Παρορίτης (1878-1931), ο ποιητής Ρήγας Γκόλφης (1886-1957) «ακούνε το βρυχηθμό της ελληνικής αγροτιάς, στρέφουν την προσοχή τους στον εργαζόμενο λαό και με τα έργα τους μας δίνουν ζωντανές εικόνες της σκληρής ζωής του. Το δράμα όμως του θεσσαλικού κάμπου κανένας απ' αυτούς δεν το γνώρισε από κοντά. Έπρεπε να το ζήσουν. Έπρεπε να μείνουν στις τρώγλες των Θεσσαλών κοληγάδων για να νοιώσουν τον πόνο τους και να φάνε το πικρό ψωμί που τους έδινε ο τσιφλικιάς. Και να ιδούν τον ιδρώτα που έχυναν μέσα στο λιοπύρι του καλοκαιριού και το καταχείμωνο για να οργανώσουν, σπείρουν και θερίσουν»⁷.

Με εξαιρέση τον Καραβίτσα, οι συγγραφείς αυτοί δεν ασχολήθηκαν, βέβαια, με το δράμα της θεσσαλικής αγροτιάς, και η τελευταία αυτή παρατήρηση του Κορδάτου δεν μπορεί να τους αφορά. Με εξαιρέση, επίσης, τον Μ. Καραγάτση (1908-1960), οι συγγραφείς που ακολούθησαν ως τη δεκαετία του '50 ασχολήθηκαν με τη θεσσαλική γη γράφοντας κυρίως ταξιδιωτικές εντυπώσεις που περιγράφουν την ομορφιά του τοπίου και όχι με τη θεσσαλική αγροτιά⁸.

Ξαφνικά, στις δεκαετίες 1960 και 1970, δυο νεότεροι συγγραφείς, ο Ζήσης Σκάρος και ο Ηλίας Λεφούσης, με το πολύτομο ο καθένας έργο του, ήρθαν να δώσουν μέσα σε εκατοντάδες σελίδες την τραγωδία και το έπος της θεσσαλικής αγροτιάς, όπως ξετυλίχτηκαν από τα μέσα του περασμένου ως τα μέσα του δικού μας αιώνα.

II

Ο Καραβίτσας δεν ήταν Θεσσαλός, αλλά στα Λεχαινά της Ηλείας, όπου γεννήθηκε (το 1865) και πέρασε τα παιδικά του χρόνια, και στη διάρκεια της πολύχρονης θητείας του ως στρατιωτικός γιατρός, γνώρισε την αθλιότητα μέσα στην οποία ζούσαν οι αγρότες του καιρού του, χωρίς καμιά ελπίδα λύτρωσης. Το 1890 επισκέπτεται τη ζητιανοφωλιά της Ελλά-

δας, το χωριό Κράβαρα της Ρούμελης, και στο περιοδικό *Εστία* δημοσιεύει τις εντυπώσεις του για τα ήθη και τα έθιμα των ζητιάνων⁹. Το 1891, ως δόκιμος έφεδρος γιατρός, μετατίθεται στη Λάρισα, όπου έμεινε ως την αποστράτευσή του¹⁰. Το 1895 γράφει το *Ζητιάνο*, που αποτελεί το αριστούργημα του Καραβίτσα και θεωρείται ένα από τα καλύτερα έργα της νεοελληνικής πεζογραφίας.

Από μια επιφανειακή άποψη ειδωμένο, το έργο φαίνεται να είναι μια ηθογραφία της ζητιανιάς και της ζωής ενός θεσσαλικού χωριού¹¹. Ειδωμένο μέσα από την ψυχολογία και τη δράση του ολοκληρωμένου κεντρικού ήρωά του, του δαιμόνιου Τζιριτόκωστα, το έργο φαίνεται ν' αποτελεί μια τραγωδία όπου θριαμβεύει το αιώνιο κακό και σαρκάζεται η ιδέα της θείας δικαιοσύνης¹². Και πραγματικά, αυτός ο πανούργος και αδίσταχτος ζητιάνος φτάνει μια μέρα στο θεσσαλικό χωριό Νυχτερέμ μαζί με τον ανάπηρο παραγιό του βαριά ξυλοδαρμένο από έναν Τούρκο αγά. Ένας φαντασμένος τελωνοφύλακας τον δέρνει αλύπητα επειδή του ζητούσε επίμονα ελεημοσύνη. Ο παραγιός πεθαίνει από τις πληγές μέσα σ' έναν αχυρώνα που προσφέρουν για κατάλυμα οι εύπιστοι Καραγκούνηδες του χωριού. Αποφασισμένοι να εκδικηθεί και να μαζέψει λεία από το χωριό, μέσα σε δύο μέρες, εκμεταλλευόμενος την αμάθεια, τις προλήψεις, τις δεισιδαιμονίες, τους φόβους και τα αισθήματα συμπάθειας των Καραγκούνηδων, που τον θεωρούν θύμα της κρατικής αυθαιρεσίας, κατορθώνει να οδηγήσει μια γυναίκα στην αυτοκτονία, να προκαλέσει φωτιά για να κάψει ζωντανό τον τελωνοφύλακα, να οδηγήσει τους άντρες του χωριού στη φυλακή για εμπρησμό, να εξαπατήσει τις αρχές και να φύγει με γεμάτα τα σακούλια του πολύτιμα δοσίματα, έχοντας καθισμένο στο γαϊδούρι του ως αντικαταστάτη του παραγιού του τον φαντασμένο τελωνοφύλακα που είχε πάθει αποπληξία!

Μόλις, όμως, στρέψουμε το φακό μας στα θύματα του Τζιριτόκωστα και την αποκτηνωμένη ζωή τους, βλέπουμε ν' απεικονίζεται μια άλλη βαθύτερη και πιο συγκλονιστική τραγωδία, όπου το κακό δεν έχει ένα μα πολλά πρόσωπα και ονόματα, και όπου δε σαρκάζεται πια η θεία, αλλά η ανθρώπινη δικαιοσύνη. Πρόκειται για την τραγωδία της αγροτιάς, που για αιώνες έπεφτε από σκλαβιά σε σκλαβιά και ζούσε μέσα σε συνθήκες αφόρητης φτώχειας, δυστυχίας και εκμετάλλευσης, βυθισμένη μέσα στην αμάθεια και στην εξαθλίωση¹³.

Στα χρόνια που διαδραματίζεται το έργο, η Θεσσαλία έχει ελευθερωθεί από τους Τούρκους, αλλά οι κολίγοι αγρότες που πότιζαν με ιδρώτα και αίμα αυτή την πλούσια γη καταληστεύονταν τώρα ακόμα χειρότερα, όχι μόνο από τους τσιφλικάδες, Τούρκους και Ρωμιούς, αλλά και από τους εισπράκτορες, τους τοκογλύφους, τους πολιτευόμενους, τους δικαστές και τους δικηγόρους, που εκμεταλλεύονταν τον ανέλπιδο αγώνα τους ν' αποκτήσουν ένα κομματάκι πολυπόθητης γης ή ακόμα και να διατηρήσουν τα δικαιώματα που είχαν με το τούρκικο και κινδύνευαν να χάσουν με το ελληνικό βασίλειο. Ο Καραβίτσας περιγράφει στην αρχή του *Ζητιάνου* αυτόν τον αγώνα, μαστιγώνοντας αμείλικτα την ελεεινή διοίκηση του ελληνικού κράτους, τη γραφειοκρατική συγκρότηση των δικαστηρίων, τη μεροληψία της δικαιοσύνης και την απληστία των λειτουργών της:

«Του Νυχτεριμιού οι γερόντοι, μόλις emίλησε ο πασάς, amέσως υπόγραψαν το παραχωρητήριο. Έτσι έκαμαν και στον Πυργετό και στην Αίγανη και στο Λασποχώρι. Είναι αλήθεια πως το έδωκαν με κάποιους όρους, Ό,τι σπείρουν οι χωριάτες, στάρι, κριθάρι, αραποσίτι, βρίζα, να δίνουν το τρίτο στον αφέντη. Τα σπίτια τους να τα χτίζουν οι ίδιοι και κα-

νείς να μην ημπορεί να τους διώξει. Τ' αμπέλια και τα ζωντανά τους —λιανά και χοντρά— δικά τους να είναι και κανείς να μην ημπορεί να τους τα πάρει. Με αυτούς τους όρους τα έλαβε και ο Χουρσίτ πασάς αργότερα, όταν νίκησε τον Αλή. Τώρα όμως με την Προσάρτηση ο μπέης θέλει να τα κάμει τέλεια τσιφλίκια, όπως είναι και τα άλλα της Θεσσαλίας χωριά. Φυσικά οι χωριάτες αντιστάθηκαν· πολλές φορές έδιωξαν τους επιστάτες από τα κονάκια, αργήθηκαν τα δοσίματα κ' έτρεξαν στα δικαστήρια να δικαιωθούν»¹⁴.

Όμως τα ελληνικά δικαστήρια δεν είναι όπως τα τουρκικά, γράφει στους χωριάτες του Νυχτερέμ ο δικηγόρος από τη Λάρισα: «Τότε ο κατής με το κομπολόγι στο χέρι και το κιτάπι στα γόνατα, ανεβοκατεβάζοντας το κορμί του και ρουφώντας το ναργιλέ του, ετελείωνε σε μια ώρα είκοσι κρισολογίες. Τώρα το λένουν Ελλάδα· έχουμε Σύνταγμα! Είναι δικαστήρια και δικογραφίες και δικηγόροι που κόβουν και ράβουν ώστε να πήξει το σάλιο στη γλώσσα τους για το συμφέρον των πελατών τους. Είναι δικαστές και εισαγγελείς και πρόεδροι που ακούν και γραμματικοί που στρώνουν στο χαρτί αμέσως ό,τι ξεστομίσεις, σοβαρό είτε αστειό. Αλήθεια πως τις περισσότερες φορές γράφουν αλλ' αντ' άλλων, εκείνο που συμφέρει στον καλοπλερωτή' αλλ' ό,τι γράφει εκεί μια φορά, δεν ξεγράφεται. Κ' είναι ακόμη οι ένορκοι δέκα-δώδεκα, είκοσι πολλές φορές, που κάθονται σοβαροί επάνω στα ψηλά σκαμνιά τους, όλο αυτιά και μάτια, κ' έπειτα πηγαίνουν μέσα και μυστικά συσκέπτονται και βγάζουν τη σοφή απόφασή τους. Για να γίνουν όλ' αυτά χρειάζεται βέβαια καιρός πολύς κ' έξοδα πολλά· στο τέλος όμως βγαίνει μια απόφασις καθώς πρέπει. Είναι αλήθεια πως η Κυβέρνησις υποστηρίζει τον μπέη και το δικαστήριο φαίνεται τον ίδιο δρόμο να τραβά. Έχουν, βλέπεις, τον πρόξενο που πατάει ποδάρι. Έπειτα γνωστή είναι η τουρκοφιλία που πάσχουν όλες στη Λάρισα οι αρχές, πολιτικές και στρατιωτικές, λες και με δέκα δεκαπέντε μπέηδες θα σωθεί το Ρωμείο!... Αυτός όμως δεν θα τους αφήσει και ας κάνουν ό,τι θέλουν· έχει τα μάτια του τέσσαρα· βρίσκεται κάθε ημέρα σε γραμματαλλαγή με τον πρωθυπουργό. Την υπόθεση την επήρ' επάνω του αυτός και να μη τους μέλει. Δική τους είναι στο τέλος κι ας κουρεύονται.

Και με το τέλος αυτό ο δικηγόρος εσυμβούλευσε τους χωριάτες να μην τον λησμονούν. Να του στείλουν κανένα ζωντανό —λιανό είτε χοντρό και δαμάλι ακόμη δεν επείραζε... Και ήθελε καλό κρασί, γιατί θα το έστελνε δώρον σε τρανό πρόσωπο της Αθήνας για τη δουλειά τους. Και τέλος εξητούσε να πάει μέσα ο πάρεδρος είτε ο Παπαρρίζος, να τα μιλήσουν.

Όλα καλά. Όμως το υστερόγραμμα δεν άρεσε καθόλου στους χωριάτες. Εμούγκρισαν για μας και καθέννας έκαμεν από μια ζωηρή κίνηση. Άλλος εστριφογύρισε στη θέση του σαν κοπροσκούληκο· άλλος εσήκωσε ψηλά τη μύτη κ' εσουφρωσε τα χείλη. Τρίτος εκατέβασε το λιγδομένο φέσι με το μαύρο τσεμπέρι πίσω, να πάρει μέσα και τ' αυτιά, λες και η φράσις ήταν ξεροπαγωνιάς φύσημα. Ο Μαγουλάς επέρασε στο σπιτομάγαζο· ο Χαδούλης έφυγεν· ο πάρεδρος εγύρισε τ' απίστομα δίνοντας άφοβα τα πλατειά νώτα του στο λιοπύρι και ο Παπαρρίζος εδίπλωσε μ' ευλάβεια το γράμμα, λες κι' εδίπλωνε το πετραχήλι του.

— Κολοκύθια! εψιθύρισε με θυμό· εμείς πάμε να βγάλουμ' έν' αφέντη κι' άλλος μας εφύτρωσε.

— Αμ' Μωραΐτης και δικηγόρος τι καρτεράς· είτε με χοντρή φωνή, σαν κατρακύλισμα χαλάρων ο Μπιρμπίλης... Μωρέ λευθεριά που μας την ήφεραν, λιέω! Επλάκωσαν όλ' οι απένταροι της Αθήνας και κοιτάν να μας γδάρουν ως το κόκκαλιο»¹⁵.

Αυτή η αντίδραση των Καραγκούνηδων είναι το μόνο αμυδρό φως στο ζόφο της αμάθειας, της δεισιδαιμονίας, της ιδιοτέλειας και της απανθρωπιάς που περιγράφει ο Καραβίτσας. Αλλά είναι ένα προανάκρουσμα της οργής που θα ξεσπάσει λίγα χρόνια αργότερα και θα κατακλύσει το θεσσαλικό κάμπο.

Ο Ζητιάνος δημοσιεύτηκε σε επιφυλλίδες στην *Εστία* το 1896 και σε βιβλίο το 1897¹⁶. Από τότε, όσο γνωρίζω, το δράμα της θεσσαλικής αγροτιάς δεν απασχόλησε τους λογοτέχνες μας ως το 1943 που δημοσίευσε ο Καραγάτσης το *Μπουρίνι*¹⁷.

III

Ο Καραγάτσης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1908. Ο πατέρας του καταγόταν από την Πάτρα (από παλιά οικογένεια γαιοκτημόνων) και η μητέρα του από τη Θεσσαλία, όπου και ο πατέρας του εγκαταστάθηκε και δικηγόρησε με επιτυχία μετά την Προσάρτηση. Αυτή η μητρική ρίζα φαίνεται πως τον έδενε με τη θεσσαλική γη, με την πλούσια βλάστηση του κάμπου που η φαντασία του μετάπλαθε σε τεράστιο σύμβολο ερωτικού οργανισμού. Όπως γράφει ο Ανδρέας Καραντώνης, «μέσα σε μια τέτοια φύση, πλημμυρισμένη από ερωτικές αναθυμιάσεις της πιο πρωτόγονης ύλης, ξεπετιούνται, βλαστομανάνε, ξεσπερματεύονται και αλληλοκαταστρέφονται οι ήρωες των διηγημάτων του»¹⁸.

Από ερωτικές αναθυμιάσεις κι από ένα αίσθημα γενικότερου ξεπεσμού είναι πλημμυρισμένο όλο το έργο του Καραγάτση. Σε όλα τα μυθιστορήματα και διηγήματά του κυριαρχεί η παντοδυναμία του ερωτικού ενστίκτου, μέσα από το οποίο αντικρίζει όχι μόνο τις ατομικές σχέσεις, αλλά και τα μεγάλα κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα. Συμβαίνει όμως και στον Καραγάτση να υπάρχει κάποτε αυτό που παρατήρησε ο Λούκατς στον Μπαλζάκ, μια «διάσταση ανάμεσα στην πρόθεση και στην πραγμάτωση»¹⁹ του λογοτεχνικού έργου. Αυτό διακρίνεται ιδιαίτερα στο *Μπουρίνι*.

Σ' αυτό το εκτετεμένο διήγημα, ο Πήτερ Χατζηθωμάς, ένας πενηντάρης Ρωμιός που γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αγγλία, ήρθε στο τσιφλίκι που αγόρασε από τον μπέη της Λάρισας, φέρνοντας μαζί και μια όμορφη Φραντζέζα ερωμένη του. Εκείνη ερωτεύεται τον Νάσο, γιο του κολίγα Γκουντή και αδερφό της καραγκούνισσας που έχει πάρει στο κονάκι του για υπηρέτρια. Ένα βράδυ, ερεθισμένος από τη λαγνεία που ανάδινε η ξεραμένη γη καθώς πλησίαζε το μπουρίνι, ο Χατζηθωμάς βιάζει την υπηρέτρια και ύστερα, με αρωστημένη λαγνεία, πάει, γεμάτος αίματα, να κάνει έρωτα με τη Φραντζέζα, αλλά δεν τη βρίσκει στο δωμάτιό της. Καταλαβαίνοντας πως τον απατά παίρνει το δίκανο και βγαίνει στα χωράφια, όπου τη βρίσκει τα χαράματα και τη σκοτώνει. Στο μεταξύ, το βιασμένο κορίτσι έτρεξε στο σπίτι του και πέθανε από αιμορραγία μέσα σε σπασμούς αγωνίας και τρόμου. Ο Νάσος, που από μια φράση του πατέρα του καταλαβαίνει ποιος έκανε το κακό, παίρνει το τσεκούρι και βγαίνει να τον σκοτώσει, αλλά μια σφαίρα του Χατζηθωμά του τσακίζει το χέρι. Οι χωροφύλακες που τον συλλαμβάνουν βρίσκουν στην τσέπη του ένα δαχτυλίδι που του χάρισε η Φραντζέζα φιλενάδα του. Μ' αυτό το τεκμήριο, το κακουργοδικείο της Λάρισας τον δικάζει για ληστεία μετά φόνου και τον καταδικάζει σε θάνατο.

Μέσα από τη δράση των προσώπων αυτής της ερωτικής τραγωδίας, ο Καραγάτσης μας

αποκαλύπτει τη βουβή, χιλιοπρόσωπη τραγωδία που ζούσε η θεσσαλική αγροτιά στα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση από τους Τούρκους.

Ο αγγλοθρεμμένος Πήτερ Χατζηθωμάς είναι ένας από 'κείνους τους λεφτάδες Ρωμιούς «που έπεσαν σαν ακρίδα και λοιμική στο παρθένο χώμα της Θεσσαλίας»²⁰ όταν έγινε ελληνική, κυνηγώντας ανέξοδα κι ανέγνωιστα μεγάλα κέρδη²¹. Όταν ήρθε, «διόρθωσε το παλιό κονάκι, σε τρόπο που νά 'χει όλες τις ανέσεις. Όσο για το χτήμα και τ' ανθρώπινα χτήνη που το δούλευαν, δεν άλλαξε τίποτα»²².

Ανάμεσα σ' αυτά τα «ανθρώπινα χτήνη» ήταν και ο γέρο Γκουντής, η γριά Γκουντίνα και τα δυο παιδιά τους. Έδωσε τη φιλάσθενη κόρη του για υπηρέτρια στον τσιφλικά για να μην του κρατήσει τη μισή σοδειά, επειδή είχε χρεωθεί με την αρρώστια της. Όταν έρχεται απ' το κονάκι τρέχοντας αίματα από τα σκέλη της καταλαβαίνει τι έγινε, μα δεν απαντάει στις ερωτήσεις του Νάσου:

«Ήταν γέρος. Τα μάτια του είχαν δει πολλά. Μα σαν παραγκούνης δουλικός κι άψυχος, έσκυβε το κεφάλι σ' όλες τις αναποδιές που έρχονταν από ψηλά. Γι αυτόν, ο κόσμος είχε ένα ρυθμό αγέννητο, αθάνατο, απαράσάλευτο. Η ζωή ήταν ρυθμισμένη πάνω σε νόμους αιώνιους, ανεξάρτητους από το θέλημα των ανθρώπων. Στα μάτια του, η Μοίρα δεν είναι η ανεξέλεγκτη δύναμη που μοιράζει το καλό ή το κακό, ανάλογα με τα κέφια της. Ότι γίνεται στη Γη, γίνεται με το θέλημα του Θεού. Θέλημα ισοροπημένο, πειθαρχημένο, προγραμματικό. Από παλπού σε πρόσπαππο, ο τσιφλικάς καβαλάει τη γυναίκα και το κορίτσι του παραγκούνη. Αυτός ήταν άγραφος νόμος του Θεού και των ανθρώπων...»²³.

Μαθημένος να υποτάσσεται στη μοίρα του, όταν σταμάτησαν οι επιθανάτιοι σπασμοί του κοριτσιού, «ο Γκουντής έσκυψε πάνω στο ασάλευτο κορμό. Τα μάτια είχαν απομείνει μισάνοιχτα, δείχνοντας μιαν άκρη από τ' ασπράδι τους. Από το στόμα κυλούσε, στο χλωμό μάγουλο, λίγος γαλατένιος αφρός. Και το αίμα —όλο το αίμα του ψεύτικου κορμιού της— είχε χυθεί στην κάμαρα, πότισε το πατημένο χώμα, γεμίζοντας τον αέρα με την αποπνιχτική οσμή του.

— Μπίτ'σι! είπε ο Γκουντής σιγανά. Δεχόταν το θάνατο χωρίς συγκίνηση, δίχως δάκρυα, μ' όλον το στωικισμό του τσιφτή. Δεμένος μια ολόκληρη ζωή πάνω στη γη, είδε γεννήσεις και θανάτους, ελπίδες ζωής κι αγωνίες τέλους. Είδε τόσα και τόσα, που η καρδιά του ξεράθηκε μέσ' στο στήθος του. Μονάχα η Γκουντίνα έβγαλε μια στριγγιά φωνή. Μα ο άντρας της της βούλωσε το στόμα:

Σκασμός! Σήκου την πρώτα. Καθάρ'σι τα αίματα. Μην πάω' χαμπάρ' κανείς πως ο Χατζηθωμάς έκανι του κακό.

Η πρώτη σκέψη μπρος στο κουφάρι του παιδιού του, ήταν να καλύψει το δολοφόνο αφέντη του²⁴.

Έκανε το ίδιο και στη δίχη του Νάσου, μολονότι αν αποκαλύπτε την αλήθεια θα του έσωζε τη ζωή, αλλά τώρα είχε κι έναν άλλο λόγο. Δεν ήταν γιος του ο Νάσος, ήταν γιος του Ρουστέν-μπέη, του προηγούμενου τσιφλικά. Δεν ήταν ούτε η Ζωγράφου κόρη του, ήταν κόρη του Χαλήλ-πασιά. Είκοσι χρόνια δεν το ήξερε και το μάθε από την ίδια την Γκουντίνα πάνω στο παραμιλητό της όταν από τη στεναχώρια τής ήρθε ταμπλάς, κι ένα μίσος για το ανυπόταχτο παιδί που σε τίποτα δεν του έμοιαζε, κρυμμένο ως τότε, άστραφε μέσα του.

Οι δώδεκα ένοχοι του κακουργοδικείου που δίκασε τον Νάσο ήταν: «Δυο τσιφλικά-

δες. Δυο δικηγόροι που είχαν πελάτες μόνο τσιφλικιάδες. Ένας τοκογλύφος, που δάνειζε στους Καραγκούνηδες με εγγυητές τους τσιφλικιάδες. Ένας γιατρός —αδιόρθωτος χαρτοπαίχτης-καταχρεωμένος στους τσιφλικιάδες. Ένας μικροπολιτικάντης, που τον χρηματοδοτούσαν οι τσιφλικιάδες. Δυο έμποροι δημητριακών, που είχαν κοινά συμφέροντα με τους τσιφλικιάδες. Ένας αντιπρόσωπος γεωργικών μηχανών, που μόνο στους τσιφλικιάδες μπορούσε να πουλήσει την πραγματία του, κι άλλοι δυο, με συμφέροντα ξέχωρα απ' τους τσιφλικιάδες, αλλά που πίστευαν στην ηθική αξία μιας κοινωνίας καθοδηγημένης απ' τους τσιφλικιάδες»²⁵.

Ο πρόεδρος και ο εισαγγελέας καταλαβαίνουν πως τα αποδεικτικά στοιχεία για το φόνο δεν οδηγούν στον Νάσο αλλά στον Χατζηθωμά, αλλά ξέρουν πως ένα δικαστήριο τσιφλικιάδων δε θα άφηνε ποτέ να αθωωθεί ένας κολίγας και να καταδικαστεί ένας τσιφλικιάς. Γι' αυτό, με τη διαδικασία ο ένας και με την αγόρευσή του ο άλλος έδειξαν τη λύση που θα άφηνε ανενόχλητο τον ένοχο και θα απάλλαζε λόγω αμφιβολιών τον αθώο. Ο νέος δικηγόρος που διορίστηκε αυτεπαγγέλτως δεν είχε τη δική τους πείρα, πίστευε στη δικαιοσύνη και, αντί να παραιτηθεί του λόγου, άρχισε την αγόρευσή του υποδειχνοντας τον πραγματικό ένοχο. Όταν, από την αντίδραση του προέδρου και τις εχθρικές φάτσες των ενόρκων κατάλαβε το λάθος του ήταν αργά.

Η συλλογιστική των ενόρκων, που δείχνει όλη την αυθαιρεσία μιας εξαρτημένης δικαιοσύνης, αξίζει να παρατεθεί ολόκληρη:

«Ο πρόεδρος έδωσε τα ερωτήματα στους ενόρκους. Κι αυτοί, πήγαν στην ιδιαίτερη αίθουσα να σκεφθούν και ν' αποφασίσουν. Αμέσως ο προϊστάμενος —τσιφλικιάς Παπαστεργίου— έβαλε τα πράγματα στη θέση τους:

— Ο Πετρόπουλος μίλησε πολύ λογικά: αν παραδεχθούμε πως τη Φραντζέζα δεν τη σκότωσε ο Ποτούλης, είναι σα να λέμε πως υποψιαζόμαστε το Χατζηθωμά για δολοφόνο. Έχετε την ιδέα πως ο Πήτερ —ο θαυμάσιος αυτός τζέντλεμαν, ο αγαπητός μας φίλος— μπορεί ποτέ να έκανε ένα τέτοιο έγκλημα; Αδύνατον! Θα είμαστε οι πιο τιποτένιοι έστω κι αν το σκεφθούμε.

— Δηλαδή; Αν αθωώσουμε τον Ποτούλη; ρώτησε ο γιατρός, ο χαρτοπαίχτης.

— Τότε οι ανακρίσεις θα συνεχισθούν, με αντικείμενο την πιθανή ενοχή του Πήτερ, είτε ένας από τους δικηγόρους. Βεβαίως, στο τέλος θα διαλάμψει η αθωότης του. Αλλά η δοκιμασία για τον τίμιο αυτό άνθρωπο θα είναι πολύ σκληρή...

— Πολύ σωστά, συμφωνεί ένας από τους τρεις “ανεξάρτητους”. Πώς όμως να καταδικάσουμε τον Ποτούλη χωρίς καμιά θετική απόδειξη; Κι αν δεν είναι αυτός ο δολοφόνος;

Ο Παπαστεργίου σήκωσε τους ώμους, χαμογέλασε πολύ έξυπνα, και είπε:

— Ακούστε: τι μας νοιάζει εμάς αν ο Ποτούλης σκότωσε ή δεν σκότωσε αυτήν την πουτάνα; Άλλο είναι το σοβαρό. Ότι ένας βρωμοκαραγκούνης τολμάει να κατηγορήσει τον αφέντη του πως εβίασε μια βρωμοκαραγκούνα! Κάτι πιο πολύ: έχει το θράσος να σηκώσει τσεκούρι. Και να σκοτώσει ποιον; Τον αφέντη του!

Ο τσιφλικιάς κούνησε το κεφάλι. Και συνέχισε:

— Εγώ, τι να σας πω; Αθωώστε τον... Μη σας φανεί όμως παράξενο αν αύριο οι Καραγκούνηδες σκοτώσουν όλους τους τσιφλικιάδες. Κι όταν σκοτώσουν εμάς, σας δίνω το λόγο μου πως σύντομα θά' θει κι η δική σας αράδα...

Οι τρεις “ανεξάρτητοι” κίοτεψαν. Είδαν κιόλας, με τη φαντασία τους, τους Καραγκούνηδες του κάμπου να μπαίνουν στη Λάρισα. Να σφάζουν. Να βιάζουν. Να καιν. Να οργιάζουν...

— Εις θάνατον! είπε ο γιατρός-ο χαροτοπαίχτης.

Οι άλλοι κούνησαν το κεφάλι καταφατικά»²⁶.

Ο Νάσος εκτελέστηκε ένα πρωί του Απριλίου, την ώρα που πρόβαλε στο φως σ' όλο της το μεγαλείο η δημιουργική χαρά της ζωής. Αντιμετώπισε το θάνατο με απόκοσμη αδιαφορία, και τα τελευταία λόγια του ήταν πως αυτός δε σκότωσε την Οντέτ και τον τουφεκάνε άδικα. Ο εισαγγελέας, που παραβρέθηκε, δεν έφυγε με το απόσπασμα. Έμεινε εκεί κοιτάζοντας την πλατιά αιμάτινη κηλίδα στο χώμα και τον ήλιο που πρόβαλε κατακόκκινος κι αυτός, σαν αίμα, από τις κορφές του Ολύμπου. Εκεί τον βρήκε σε λίγο κι ο νέος συνήγορος. Οι δυο τους αισθάνονταν φταίχτες γι' αυτή την κόκκινη κηλίδα που θα σφράγιζε από 'δω και πέρα τη ζωή τους: ο ένας γιατί αγόρευσε άστοχα από άγνοια της πραγματικότητας κι ο άλλος γιατί δεν τον προειδοποίησε γι' αυτό από φόβο μη φλυαρίσει και τον εκθέσει.

Το ζοφερό διήγημα τελειώνει με μια φωτεινή ελπίδα, που χάραξε στον ορίζοντα όταν ο εισαγγελέας και ο συνήγορος, πατώντας πάνω στο αίμα του αδικοσκοτωμένου κολίγα που τους ένωσε, σφίγγουν τα χέρια τους με απόφαση ν' αγωνιστούν ενάντια σ' αυτό το καθεστώς της αδικίας και της αυθαιρεσίας:

«Ο εισαγγελέας κοίταξε το χώμα.

— Αύριο δε θα φαίνεται τίποτα, είπε. Μα το αίμα θα μείνει, κι ας μη φαίνεται. Θα μείνει εδώ, μέσα στη γη. Η γη πάντοτε θυμάται...

Πέρασε το χέρι στο μπράτσο του φίλου του. Τον κοίταξε στα μάτια. Και είπε:

— Πάμε! Έχουμε πολλά πράγματα να κάνουμε, εμείς οι δυο...

Έφυγαν. Πήραν το δρόμο που πηγαίνει προς την πολιτεία. Περπατούσαν χωρίς να μιλάν. Περπατούσαν σίγουρα, βαριά, ρυθμικά. Σαν στρατιώτες που πηγαίνουν να συναντήσουν τον εχθρό. Να πολεμήσουν...

Τώρα, ο ήλιος δεν ήταν πια κόκκινος. Ήταν χρυσός»²⁷.

«Η αληθινή καλλιτεχνική αριότητα ενός λογοτεχνικού έργου», λέει ο Λούκατς, «εξαρτάται από το κατά πόσο παρουσιάζει μια πλήρη εικόνα των ουσιαστικών κοινωνικών παραγόντων που καθορίζουν τον κόσμο που απεικονίζει. Γι' αυτό μπορεί να βασιστεί μονάχα στην έντονη προσωπική εμπειρία που έχει ο συγγραφέας από την κοινωνική πορεία»²⁸.

Ο Καρκαβίτσας έγραψε το *Ζητιάνο* λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και είχε άμεση εμπειρία της ζωής που περιγράφει. Οι ζοφερές καταστάσεις που παρουσιάζει είναι αληθινές, αλλά δε συνθέτουν μια πλήρη εικόνα του κόσμου που απεικονίζει, αφού οι φωτεινές ανθρώπινες πλευρές των κολίγων σχεδόν απουσιάζουν και η αντίδρασή τους στην καταπίεση των τσιφλικιάδων αναφέρεται χωρίς ν' αποτελεί μέρος της εικόνας²⁹.

Ο Καρκαβάτσος τοποθετεί το *Μπουρλί* στην ίδια εποχή, αλλά γράφει στα σκοτεινά και φωτεινά χρόνια του πολέμου, της κατοχής και της αντίστασης. Στα χρόνια που μεσολαβούν από το χρόνο του διηγήματος ως το χρόνο της γραφής του, η θανάσιμη πάλη της θεσσαλικής αγροτιάς με τους τσιφλικιάδες για τη γη, που κορυφώθηκε στο Κιλελέρ, τελειώσε με την ήττα των τσιφλικιάδων· όμως η απελευθέρωση των χωρικών από τη φεουδαρχική εκμετάλλευση εκμηδενίστηκε τραγικά από την πολύμορφη καπιταλιστική εκμετάλλευση στους

χωριάτες που έγιναν μικροϊδιοκτήτες γης και στους ξεριζωμένους χωριάτες που πλημμύρισαν τις πόλεις και έγιναν εργάτες. Έτσι ο χρυσός ήλιος παρέμεινε ορόσημο και οδόσημο για νέους αγώνες. Ο Καραγάτσης έγραφε αυτή την επιφανειακά ερωτική και βαθύτατα κοινωνική τραγωδία μιας περασμένης εποχής, που ήταν σε πολλά παρούσα μισό αιώνα αργότερα. Όπως συμβαίνει και στο *Ζητιάνο*, οι ζοφερές καταστάσεις κρατικής αδικίας και παρανομίας, καταπίεσης των τσιφλικιάδων και νοσηρής υποταγής των κολίγων σε κάθε είδους αυθαιρεσία είναι αληθινές και απεικονίζονται με μια αριστουργηματική ρεαλιστική γραφή, αλλά η συνολική εικόνα του κόσμου εκείνου του καιρού δε δίνεται, αφού η επίμονη αντίδραση των κολίγων και των φωτισμένων αστών στις αυθαιρεσίες αυτές ουσιαστικά υποδηλώνεται χωρίς ν' απεικονίζεται.

Το 1943 που δημοσιεύτηκε το *Μπουρίνι*, ο χρυσός ήλιος, με τον οποίο κλείνει τη ζοφερή τραγωδία του Ο Καραγάτσης, ακτινοβολούσε τη λαχτάρα της ανθρωπότητας για λύτρωση από το θανάσιμο τέρας του φασισμού και για την οικοδόμηση ενός μεταπολεμικού κόσμου ειρήνης, ισονομίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και συνακόλουθα αληθινής ελευθερίας. Ενός κόσμου που θα έκανε τον αιώνα μας να φαίνεται ως «η τελευταία προ ανθρώπου εκατονταετία», όπως έγραφε ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος³¹. Με το όραμα αυτό στα «μάτια της ψυχής»³², η πολύπαθη αγροτιά της Θεσσαλίας στρατεύτηκε σύσσωμη στο εκπληκτικό και ανεπανάληπτο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης. Ό,τι ακολούθησε εκείνη την ανάταση είναι γνωστό και παρόμοιο με ό,τι ακολούθησε την ανάταση της Επανάστασης του 1821: ξένη επέμβαση, προδοσία των ιδανικών του αντιφασιστικού αγώνα από τους ισχυρούς της γης, εμφύλιος σπαραγμός, ήττα. Μια ήττα όχι μόνο ελληνική, αλλά παγκόσμια, που κάνει τον αιώνα μας να φαίνεται στο τέλος του όχι ο τελευταίος προ ανθρώπου, αλλά ο πρώτος αιώνας της σύγχρονης βαρβαρότητας.

Στις δεκαετίες του '50 και του '60, ωστόσο, και στα χρόνια που ακολούθησαν την πτώση της απριλιανής δικτατορίας, αυτό το μεγάλο ποτάμι του λαϊκού κινήματος εξακολούθησε να κυλάει δυνατό και ελπιδοφόρο. Μέσα απ' αυτό το ποτάμι βγήκαν οι δυο Θεσσαλοί συγγραφείς, ο Ζήσης Σκάρος και ο Ηλίας Λεφούσης, που με τις πολυσέλιδες συνθέσεις τους αφηγήθηκαν τόσο την τραγωδία της ζωής όσο και το έπος των αγώνων της θεσσαλικής αγροτιάς. Οι συνθέσεις αυτές δεν επιδέχονται ανάλυση σε μια περιορισμένη εισήγηση σε συνέδριο, γι' αυτό θα περιοριστώ σε λίγα γενικά και αναπόδραστα αποσπασματικά σχόλια.

IV

Ο Ζήσης Σκάρος γεννήθηκε το 1917 στα Κανάλια της Καρδίτσας. Από τα μαθητικά του χρόνια μυήθηκε στις σοσιαλιστικές ιδέες και αντιμετώπισε διώξεις, καταδίκες, φυλακίσεις και ομηρίες από τα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά ως τα χρόνια της δικτατορίας του Παπαδόπουλου. Στο έργο του κυριαρχεί η ζωή των ανθρώπων του κάμπου και των βουνών της Θεσσαλίας.

Το έργο της ζωής του, *Οι Ρίζες του Ποταμού*³³, είναι μια μυθιστορηματική τριλογία 1345 σελίδων που απεικονίζει την ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος της χώρας μας, από την εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση των αγροτών στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία, το 1854,

ως την Εθνική Αντίσταση στα χρόνια του πολέμου και της κατοχής και τη «ναρκοθετημένη», όπως τη χαρακτηρίζει, απελευθέρωση από το φασιστικό ζυγό, το 1944. Οι ρίζες αυτού του κινήματος βρίσκονται στους αγώνες της θεσσαλικής αγροτιάς ενάντια στους μπέηδες και τους τσιφλικιάδες, από το 1854 ως την αιματοχυσία του Κιλελέρ, που περιγράφονται στον πρώτο τόμο με τίτλο *Ραγιάδες και Κολήγοι* στους αγώνες των εργατών ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση στα χρόνια 1910-1930, που περιγράφονται στο δεύτερο με τίτλο *Αστοί και Εργάτες* και στους αγώνες του ελληνικού λαού ενάντια στον πόλεμο και στο φασισμό στα χρόνια 1930-1944, που περιγράφονται στον τρίτο τόμο με τίτλο *Αντίσταση και Πόλεμος*³⁴. Έτσι οι αγώνες της θεσσαλικής αγροτιάς συνδέονται με το ευρύτερο κοινωνικό-απελευθερωτικό κίνημα της χώρας και αποτελούν την αφετηρία του ή, για να μεταχειριστώ την ποιητική μεταφορά του συγγραφέα, τη νερομάνα αυτού του μεγάλου ποταμού.

Οι *Ρίζες του Ποταμού* είναι ένα ιστορικό μυθιστόρημα, μέρος του οποίου —αυτό που περιλαμβάνει τα χρόνια του μεσοπολέμου, του πολέμου, της κατοχής και της αντίστασης— αναφέρεται σε γεγονότα για τα οποία ο συγγραφέας είχε άμεσα δικά του βιώματα και παραστάσεις. Από τα βιώματα αυτά διαμορφώθηκε η όραση, μέσα από την οποία είδε τη ζωή και τους αγώνες των ραγιάδων και των κολίγων που αφηγείται στον πρώτο τόμο της τριλογίας. Από τα βιώματα αυτά διαμορφώθηκε, ως κάποιο βαθμό, και η λογοτεχνική αναπαράσταση αυτής της ζωής. Όπως παρατηρεί ο Μιχάλης Παπαϊωάννου, «στην εποχή και στον τόπο που γεννιέται και μεγαλώνει ο Σκάρος, αν ακόμα δε ζούν οι αγρότες του 1854 και του 1900, οι χαρακτήρες τους επιβιώνουν. Η ζωή στα χωριά και στις πόλεις, όπου δραματίστηκαν τα γεγονότα, δεν άλλαξε σε τέτοιο βαθμό ώστε ένας μυθιστοριογράφος που βγαίνει αργότερα από αυτόν τον κόσμο, να μη βρίσκει τίποτα από τα παλιά πρότυπα. Γι' αυτό τα σκηνικά του μυθιστορήματος, οι πρωταγωνιστές και τα άλλα δευτερεύοντα πρόσωπα, είναι βγαλμένα από τη δική του ζωή. Όσα ο Σκάρος ζωντανεύει στο έργο του δεν είναι εντελώς μύθος. Το παρελθόν τα αναπαριστά με το βιωμένο παρόν»³⁵.

Ο ίδιος ο Σκάρος, αναφερόμενος στη συγγραφή του πρώτου τόμου της τριλογίας, όπου περιγράφει τη ζωή της θεσσαλικής αγροτιάς «σε παρωχημένο ιστορικά χρόνο», λέει πως «τρεις βασικά ήταν οι πηγές απ' όπου αντλήθηκαν τα σχετικά στοιχεία: «Η προφορική παράδοση», που διατηρούσε ακόμα νωπές «τις παραδόσεις απ' τον τρόπο ζωής των Θεσσαλών στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Βιβλία σχετικά με το αγροτικό ζήτημα και την τουρκοκρατία, εντυπώσεις ξένων περιηγητών, καθώς και ο τύπος της εποχής. Παλιά συμβόλαια, αναμνήσεις και περιγραφές που βρέθηκαν σε κοινοτικά ή ιδιωτικά αρχεία, όπως και άλλες σημειώσεις σε εκκλησιαστικά βιβλία, τα λεγόμενα “μηνιαία”»³⁶.

Με αυτό το βιωμένο παρόν, με βαθιά γνώση της ιστορίας και με δημιουργική φαντασία, ο Σκάρος επιχείρησε στους *Ραγιάδες και Κολήγους* μια ρεαλιστική και επική παρουσίαση της ολότητας της ζωής στη Θεσσαλία εκείνης της εποχής.

«Η επική παρουσίαση της ολότητας της ζωής», λέει ο Λούκατς, «—αντίθετα από τη δραματική— οφείλει αναγκαστικά να περιλαμβάνει και την παρουσίαση των εξωτερικών στοιχείων της ζωής, την επική μετουσίωση των σημαντικότερων αντικειμένων που απαρτίζουν κάποιον τομέα της ανθρώπινης ζωής, καθώς και τα τυπικότερα περιστατικά που συμβαίνουν σ' έναν τέτοιο τομέα»³⁷.

Τα τυπικότερα περιστατικά που συμβαίνουν στην ολότητα της ζωής στη Θεσσαλία εκεί-

νης της εποχής ορίζονται από τον πεισματικό, επίμονο παλινδρομικά, ανελέητο και θανάσιμο αγώνα της αγροτιάς με τους τσιφλικιάδες και τα ενδιάμεσα όργανά τους, τους επιστάτες, τους τοκογλύφους, τη δικαστική και πολιτική εξουσία και το στρατό. Όσο η Θεσσαλία ήταν τουρκοκρατούμενη, ο αγώνας έπαιρνε χαρακτήρα εθνικοαπελευθερωτικό. Οι σκλάβοι της γης πίστευαν πως, όταν έρθει η ευλογημένη ώρα της απελευθέρωσης, η γη των μπέηδων θα γινόταν δική τους. Όταν ήρθε η απελευθέρωση κι η γη παρέμεινε στους μπέηδες ή πέρασε στα χέρια των Ρωμιών της παλιάς Ελλάδας και της διασποράς, ο αγώνας έγινε καθαρά ταξικός και έγινε οξύτερος, γιατί οι νέοι ιδιοκτήτες, που δεν είχαν καμιά επαφή με τη γη που αγόρασαν για εύκολο πλουτισμό, θέλησαν να καταργήσουν ακόμα και τα πατροπαράδοτα δικαιώματα που είχαν στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όπως, λ.χ., να ορίζουν το σπίτι που έφκιασαν με τα χέρια τους. Μαζί τους συμάχησαν και οι παλιοί Ρωμιό τσιφλικιάδες, που στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήταν οι καλύτεροι φίλοι και σύμμαχοι των μπέηδων.

Για πολλά χρόνια, ωστόσο, θέατρο αυτού του ασίγαστου πολέμου ήταν τα ριζά των γύρω βουνών. Για πολλά χρόνια, ο κολίγας του κάμπου έμοιαζε με κοιμισμένο, άβουλο γίγαντα, υποταγμένο στην απεριόριστη εξουσία των γαιοκτημόνων. Για πολλά χρόνια αυτός ο γεννημένος σκλάβος υπόμεινε τις κτηνωδίες των αφεντάδων του περιμένοντας ν' ακούσει την καμπάνα της λύτρωσης. Η καμπάνα δε χτύπησε ξαφνικά κι απότομα. Χρειάστηκε πρώτα ν' αναπτυχθεί μια εργατική τάξη από ξεριζωμένους κολίγους και να συμμαχήσει μαζί της. Χρειάστηκε να εμφανιστεί μια πρωτοπόρα διάνοηση για να δείξει το δρόμο και τον τρόπο. Όταν οι παράγοντες αυτοί διαμορφώθηκαν, η καμπάνα χτύπησε στο Κιλελέρ και ο «κοιμισμένος» γίγαντας την άκουσε.

Ο Σκάρος δεν ιστορεί την εποχή των ραγιαδών και των κολίγων, τη μεταπλάθει λογοτεχνικά. Αναφερόμενος σ' αυτό ο ίδιος γράφει: «Μετασχηματισμός ιστορικού γεγονότος σε λογοτεχνική δημιουργία σημαίνει γνώση και φαντασία. Ο συγγραφέας που θα καταπιαστεί μ' αυτό το θέμα δεν πρέπει να δει το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός απομονωμένο, αλλά μέσα στην ιστορικότητά του, σε συνάρτηση με τη γενικότερη πραγματικότητα της εποχής. Αυτό απαιτεί οξυμμένη παρατηρητικότητα, πράγμα που έχει άμεση σχέση με τον ιδεολογικό (γνωστικό) εξοπλισμό του συγγραφέα, καθώς και με τις προσωπικές του εμπειρίες από τη ζωή της δικής του εποχής. Είναι ανάγκη ο δημιουργός να μεταφερθεί νοερά στο χρόνο και στον τόπο του ιστορικού γεγονότος, να έρθει σ' επικοινωνία με τους ανθρώπους εκείνης της περιόδου και να γνωρίσει τη συμπεριφορά τους σε τρόπο που το παραγόμενο λογοτεχνικό έργο ν' αποτελεί ζωντανό κομμάτι ζωής και όχι στεγνή ιστορική αφήγηση»³⁸. Με αυτές τις ιδέες οπλισμένος, επιχείρησε και κατόρθωσε να δώσει μια μυθιστορηματική αναπαράσταση της ιστορίας του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία μέσα από δρώντα πρόσωπα της καθημερινής ζωής που δημιουργούν με τη δράση τους την εποχή. Όπως γράφει ο Μάρκος Αυγέρης:

«Το έργο ανήκει ολόκληρο στην τέχνη· η φαντασία του συγγραφέα δουλεύει απάνω στη βαθιά γνώση της θεσσαλικής ζωής και τα υλικά αυτής της ζωής τα μεταπλάθει αισθητικά κατά τους νόμους της γνήσιας τέχνης. Όλα τα στοιχεία, εικόνες κοινωνικές, κοινωνικοί σχηματισμοί και σχέσεις ανάμεσα σ' άτομα και τάξεις, ανθρώπινοι τύποι και χαρακτηριστικές καταστάσεις, όλα συμπλέκονται κατά τρόπο που γίνονται καθαρή παράσταση ζωής. Τα ιστορικά περιστατικά συγχωνεύονται μέσα στις σκηνές του καθημερινού βίου και δι-

νουν την ιστορική και κοινωνική φυσιογνωμία της Θεσσαλίας. Από την εικονική αυτή παράσταση, προβάλλονται με φυσικότητα κι άνεση η ψυχολογία των αφεντάδων Τούρκων και Ρωμίων, με τις πονηριές τους και τη σκληρότητά τους, η ψυχολογία των ραγιάδων και των αδικημένων, με τη μνησικακία τους και την κρυφή οργή τους, έτοιμη να ξεσπάσει σε κάθε ευνοϊκή περίπτωση»³⁹.

Η τέχνη του Σκάρου είναι ρεαλιστική, και το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα στη ρεαλιστική απεικόνιση της ζωής εξαρτιέται, ως ένα μεγάλο βαθμό, από την επιλογή των ουσιαστικών στοιχείων που καθορίζουν τη ζωή που απεικονίζεται κι από τον τρόπο που παρουσιάζονται.

Ουσιαστικά στοιχεία, που παρατηρούνται και στα προηγούμενα έργα του Καρκαβίτσα και του Καραγάτση και στα μεταγενέστερα του Λεφούση, είναι η εξαθλίωση των αγροτών από την καταπίεση, την αδιέξοδη φτώχεια και την αγραμματοσύνη· η κτηνωδία, η αναληψία, η υποκρισία και ο καιροσκοπισμός των Ρωμίων τσιφλικιάδων· η χειρότερη, πιο πολύμορφη και πιο πολυπρόσωπη σκλαβιά που έφερε στη θεσσαλική αγροτιά η λεγόμενη απελευθέρωση· η ακόμα βαθύτερη λαχτάρα για δικαιοσύνη και πραγματική απελευθέρωση που έφερε αυτή η δεύτερη σκλαβιά, και για τον κολίγο της Θεσσαλίας απελευθέρωση σήμαινε γη! Παραθέτω ένα παράδειγμα απ' αυτή τη ρεαλιστική απεικόνιση που αναφέρεται στη συμπεριφορά των Ρωμίων τσιφλικιάδων όταν αγόραζαν τούρκικα τσιφλίκια. Αφηγείται ένας κολίγος που αρνήθηκε να υπογράψει ένα χαρτί με το οποίο ο νέος αφέντης θα του έπαιρνε το σπίτι του:

«— Μια μέρα, συνέχισε ο Κατσούδας, ξύπνησα το πρωί κι είδα στις γωνιές δυο-δυο, τρεις— τρεις ζαπτιέδες, με τα ντουφέκια στον ώμο. Ένας ντελάλης χτυπούσε την κουδούνα και φώναζε να μαζωχτούν οι χωριανοί στο κονάκι της επιστασίας, για να τους μιλήσει ο καινούργιος επιστάτης.

Αφίσαμε άζευτα τα κάρα και πήγαμε. Τρογύρω-γύρω είχαν κύκλο νιζάμηδες, κι από ένα πεζούλι κάποιος έλεγε πως το χωριό μας με τα υπάρχοντα τ' αγόρασε ένας πλούσιος Χριστιανός. Χριστιανός έμοιαζε νάναι και κείνος που τάλεγε. Κι έλεγε πως θα έβαζε τάξη στο χωριό. Θα σταματούσαν οι φοβέρες κι οι αγγαρείες, πως θα έχουμε το λεύτερο να στέλνουμε τα παιδιά μας να μαθαίνουν γράμματα κι άλλα πολλά, που δεν τα θυμάμαι, γιατί τ' αστόχησε και εκείνος που τάλεγε και δεν τα είδαμε.

Μα ο καινούργιος επιστάτης είπε και πράγματα, που δεν αργήσαμε να τα δούμε να γίνονται... Συντρείς και συνπέντε, είπε, δε θα κουβεντιάζουμε όξω. Τις Κυριακές δε θα καθόμαστε. Όσοι παν στην εκκλησία θ' ακούν τη λειτουργία κι ύστερα θα βγαίνουν στο χωράφι. Την ώρα που ο ήλιος γέρνει να πέσει πίσω απ' το βουνό, θα μαζευόμαστε να κλειστούμε μέσα. Τα κορίτσια μας και τα παιδιά μας δε θα παντρεύονται, χωρίς να τον ρωτάμε. Κι όταν θα θέλει κάποιος να ταξιδέψει μακριά, σ' άλλο χωριό, να ζητάει πρώτα από κείνον την άδεια.

Αλλά είπε κι ένα άλλο πράμα, που ποτέ δεν τόβαλε ο νούς μας ως τότε. Τα σπίτια και τα λασποκάλυβα, όπου μένουμε, δεν ήταν δικιά μας. Τ' αγόρασε, είπε, απ' τον Τούρκο ο αφέντης που αγόρασε τη γη. Έβγαλε μπροστά σ' έναν μάγκο ένα χαρτί κι είπε να υπογράψουμε.

Δυο-τρεις που είχε φωνάξει ο ίδιος κοντά του, το υπόγραψαν, χωρίς να ρωτήσουν τι λέει. Οι άλλοι κάναμε πίσω.

“Τι γράφει, κυρ επιστάτη, αυτό το χαρτί που μας δίνεις να υπογράψουμε;”

“Το χαρτί γράφει, είτε ο επιστάτης, πως παραδέχεστε, ότι τα σπίτια και τα καλύβια, που είναι σε τούτο τσιφλίκι, τ’ αγόρασε ο άρχοντας Ζαρίφης, μαζί με τη γη κι ότι εσείς δεν έχετε κανένα δικαίωμα πάνω τους. Από δω και μπρος θα πληρώνετε ένα μικρό νοίκι κι όποιος θέλει, μπορεί να τ’ αφήσει και να φύγει...”

“Τι λέει;” έσκυβε και ρωτούσε ο ένας.

“Τι λέει;” ρωτούσε ο άλλος.

“Να παραδεχτούμε πως τα σπίτια μας δεν είναι δικά μας!”

“Να τα παρατήσουμε και να φύγουμε!”

“Δεν παραδεχόμαστε, δεν παραδεχόμαστε!” φώναξαν οι άντρες.

“Αν δεν παραδεχτείτε με το καλό, θα παραδεχτείτε με το ζόρι” είπε ο επιστάτης.

“Απ’ το Θεό να το βρείς!”

“Αστροπελέκι να σε κάψει!” έλεγαν οι γυναίκες.

“Τα σπίτια τούτα τάφκιασαν οι παππούδες μας κι οι πατεράδες μας κι εμείς, με τα χέρια μας. Ποιος είσαι συ;”

Άλλος έλεγε έτσι, άλλος αλλιώς.

“Μωρέ τρέχουν αίματα ακόμα τα ποδάρια μου απ’ τα πλήθια που ζήμωνα...” λέει πλάϊ μου μια κοπελούδα κι έβγαλε τα λαλίνα να τα τραβήξει. Την κράτησα απ’ το χέρι. “Φτάνει να μην υπογράψουμε το χαρτί”, είπα. Ο επιστάτης, σαν έβλεπε πως στα χαμένα καρτερούσε, φώναξε πειστωμένους τους φύλακες.

“Σκορπίστε τους και θα τους κάνω εγώ να ’ρθούν παρακαλώντας να υπογράψουν!”

Πήδησαν στο σωρό οι σταυρωτήδες, άλλοι με τα κουρμπάτσια, άλλοι με τα ματσούνια και τους υποκόπανους —θρήνος έγινε. Και γω δεν ξέρω πόσοι ξεπλατίστηκαν, πόσα χέρια και ποδάρια τσακίστηκαν. Τα ουρλιαχτά και τα κλάματα έφτασαν ως τον ουρανό. Μάτωνε η καρδιά σου να βλέπεις να κυλάν καταγής γυναίκες και τα παιδιά να ρεκάζουν. Κάποια ώρα παίρνει ένας από πίσω την Κωνσάντω, που έτρεχε να φύγει με το κοριτσάκι μας στην αγκαλιά. Τότε δε βάσταξα. Πηδάω, τον αρπάζω απ’ το σβέρο και του στομπίζω τη μούρη στο χόμα. Ποιος ξέρει πόσοι έπεσαν επάνω μου. Μ’ έκαναν ταλατίνι στο ξύλο. Έχασα το φως μου. Σαν συνήρθα, ο κόσμος είχε φύγει. Πήγα κούτσα-κούτσα στο σπίτι κι η Κωνσάντω μ’ έβαλε και κρομμύδια.

Από κείνη τη μέρα απ’ το χειρότερο στο χειρότερο έπεφτε το χωριό. Ο επιστάτης ήθελε σώνει και καλά να μας κάνει, όπως είπε, να υπογράψουμε το χαρτί»⁴⁰.

Στη συνέχεια της ιστορίας, τα σπίτια των κολίγων που δεν υπέγραφαν το χαρτί τα γκρεμίζουν και τον Κατσούδα τον δένουν χειροπόδαρα, τον πεταλώνουν σαν άλογο κι αργότερα τον σκοτώνουν. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι αυτοί οι πολυτυραννισμένοι αγρότες στάθηκαν οι κυριότεροι αιμοδότες σ’ όλους τους απελευθερωτικούς αγώνες από το 1821 και τους Βαλκανικούς Πολέμους ως την Εθνική Αντίσταση 1940-1944.

Μ’ αυτόν το ρεαλιστικό τρόπο περιγράφονται όλα τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα: Η «ανταρσία» και η απελευθέρωση της Καλαμπάκας, το 1854· η ξένη επέμβαση και ο «χαλασμός» που ακολούθησε· οι μικροξεργασίες του 1867· η επανάσταση του 1878 και η μάχη της Ματαράγκας· η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, το 1881· ο πόλεμος του 1897 και οι μεγάλες αγροτικές εξέγερσεις του 1910. Όμως στην αναπαράσταση αυτών των

γεγονότων ως πρωταγωνιστές δεν εμφανίζονται τα γνωστά ιστορικά πρόσωπα, αλλά η επαναστατημένη αγροτιά, οι τοπικοί ήρωές της και οι τοπικοί αντίπαλοί της.

Με τον ίδιο τρόπο περιγράφονται και τα κοινωνικά γεγονότα: Το σουλτανικό διάταγμα «Χάτι-γουμεαγιούν», που έδινε θρησκευτικές ελευθερίες και ορισμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας στους υπόδουλους λαούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που έφτασε ξεθυμασμένο στο Θεσσαλικό κάμπο· η αγορά των τσιφλικιών που εγκατέλειπαν οι μπέηδες από πλούσιους Έλληνες· οι νέες μορφές δουλείας που έφεραν οι νέοι τσιφλικάδες, αλλά και οι νέοι παράγοντες αλλαγής που δημιουργήθηκαν από την επικοινωνία του ως τότε απομονωμένου Θεσσαλικού χωριού με την αναπτυσσόμενη Θεσσαλική πόλη, από την προλεταριοποίηση των ξεριζωμένων κολίγων, από την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στις Θεσσαλικές πόλεις κι από την εμφάνιση μιας προοδευτικής αστικής διάνοησης.

Στη μυθιστορηματική αναπαράσταση της εποχής, που επιχείρησε ο Σκάρος, προβάλλεται η δράση όλων των κοινωνικών δυνάμεων που πήραν μέρος σ' αυτή την επίμονη, μακροχρόνια και αδυσώπητη σύγκρουση συμφερόντων, μέσα από πρόσωπα που ενεργούν με τη συνείδηση ότι ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη, ενώ ταυτόχρονα είναι αναπόσπαστα δεμένα και με τα καθαρά ατομικά τους συμφέροντα. Πρωταγωνιστές στη σύγκρουση αυτή ήταν οι ραγιάδες και οι κολίγοι, μαζί με τη φτωχολογιά που με το σπαθί και το ντουφέκι ζούσε μια πιο ανεξάρτητη ζωή στα ριζοβούνια της Θεσσαλίας. Απεικονίζοντας ρεαλιστικά και επικά τον αγώνα της αγροτιάς ενάντια στους μπέηδες και τους τσιφλικάδες της Θεσσαλίας, ο Σκάρος έγραψε το πρώτο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα που έχει ως πρωταγωνιστή του τον ουσιαστικό δημιουργό της ιστορίας, το λαό.

V

Αν η ανάπτυξη του αγροτικού και εργατικού κινήματος της χώρας μας αποτέλεσε θέμα για το σπουδαιότερο έργο του Σκάρου, τις *Ρίζες του Ποταμιού*, οι επικές και τραγικές περιπέτειες αυτού του κινήματος αποτέλεσαν αποκλειστικό, σχεδόν, θέμα για όλη την πεζογραφία του Λεφούση.

Ο *Ηλίας Λεφούσης* γεννήθηκε το 1930 στην Κερασιά του Πηλίου, στον παλιό Δήμο Βοίβης, κοντά στη λίμνη Κάραλα. «Όλο το σόι μου, από πατέρα και μάνα, είχαν ξωμάχοι ξεβγάδες και μικρονοικοκυρέοι», γράφει ο ίδιος. «Τα παιδικά χρόνια πέρασαν όλο πόνο, δυστυχία και φτώχεια. Όχι από λόγο των γονιών μου. Τα αδέρφια μου Αποστόλης και Κλεομένης, πολέμησαν στην Αλβανία. Ύστερα στα '43 οργανώθηκαν απ' τους πρώτους στην Αντίσταση. Στα χρόνια αυτά, το σπίτι μας, όπως θυμάμαι, δεν όριζε μέρα και νύχτα. Ήταν όλο δοσμένο στον Αγώνα. Προσφέραμε το κατά δύναμη στην πατρίδα. Και το μ γύρισε το ελληνικόν -μας α-πέρασε “δια πυρός και σιδήρου...”. Στα βιβλία μου έβανα τον άνθρωπο που γνώρισα. Στις σελίδες μου απαγκιάζει ο άνθρωπος της φτώχειας, του διωγμού, της πίκρας. Έβανα τον άνθρωπο της γης. Όχι από κάποια μόδα, αλλά από πόνο, αγάπη και χρέος. Ό,τι έχει να διδαχτεί ο άνθρωπος, το μαθαίνει στα χρόνια της νιότης. Αφή-ν η πείρα, με συντροφέβει, αφή-ν τροφοδοτεί τα βιβλία μου»⁴¹.

Το έργο του Λεφούση έχει κάποιες αξιοσημείωτες ομοιότητες με το έργο του Σκάρου.

Έχει τις ίδιες συναισθηματικές αφετηρίες, τρέφεται από παρόμοια βιώματα, πίνει από το ίδιο πικρό ποτάμι του λαϊκού κινήματος. Έγραψε κι αυτός μια πολυσέλιδη τριλογία με τίτλο *Κολήγοι* (τόμος Α΄, *Βαλτότοποι*, 1930—τόμος Β΄, *Βοϊδάμαξες*⁴²—ο Γ΄ τόμος τυπώνεται τώρα με τους δυο προηγούμενους σε μια ξαναπλασμένη έκδοση), και πρόσθεσε σ' αυτή έναν τόμο που θεματικά προηγείται, με τίτλο *Μπέηδες και Τσιφλικάδες*⁴³, με σκοπό να συνθέσει, όπως ο Σκάρος, μια τεράστια τοιχογραφία που ν' απεικονίζει το ιστορικό δράμα της θεσσαλικής αγροτιάς από το 1850 ως το 1950. Αλλά έχει, επίσης, αξιοσημείωτες διαφορές το έργο του Λεφούση από το έργο του Σκάρου, διαφορές που εστιάζονται ιδιαίτερα στα πρόσωπα, στον τρόπο γραφής και στο ύφος του λόγου.

Το βιβλίο που αντιστοιχεί στον τόμο *Ραγιάδες και Κολήγοι* του Σκάρου, είναι οι *Μπέηδες και Τσιφλικάδες*. Οι τίτλοι μαρτυρούν κιόλας μια διαφορά στην οπτική γωνία θεώρησης του κόσμου, που οι δυο αυτοί συγγραφείς επιχειρήσαν να αναπαραστήσουν. Ο ίδιος ο Λεφούσης δίνει το στίγμα αυτής της οπτικής γωνίας, χαρακτηρίζοντας συνολικά το έργο αυτό:

«Μα, θα μπορούσε να ρωτήξει κανένας: τι είναι οι *Μπέηδες και Τσιφλικάδες*; Μια έρευνα, ένα συναξάρι ή ένα μυθιστόρημα; Η απάντηση: Είναι ένα μυθιστόρημα που βγήκε μεσ' απ' την ιστορία και μεσ' απ' την αλήθεια της θεσσαλικής γης, χωρίς στολίδια και χωρίς ψευτιές. Οι ήρωές του είναι οι τσιφλικάδες της Θεσσαλίας και στα πρόσωπά τους οι τσιφλικάδες όλης της Ελλάδας. Και φυσικά από κάτω τους είναι ο λαός. Οι φτωχοί κοληγάδες της γης, οι ασκέπαστοι χωρικοί, οι αγρότες της φουκαροσύνης. Είναι με άλλα λόγια μια ανέμη που γύρω της στροβιλίζονται άνθρωποι, πράγματα, εργαλεία, καταστάσεις, όνειρα, αγώνες, ελπίδες, απογοητεύσεις, ανατάσεις και καταπτώσεις—το ασταμάτητο ντερόλι της ζωής. Είναι ο ανήφορος της μέσα χώρας, που βγαίνει απ' τον περασμένο αιώνα μπουσουλίζοντας. Είναι το στόμα του λαού.

Το βιβλίο αυτό σε συνάφεια με την Τριλογία των Κολήγων μου, συμπληρώνει 100 χρόνια Θεσσαλίας: 1850-1945. Είναι μια πλατιά τοιχογραφία του τόπου, που μου έφαγε όλη μου τη ζωή»⁴⁴.

Μια πολύ χαρακτηριστική αντιστοιχία, που δείχνει τις διαφορές στον τρόπο γραφής, είναι η ακόλουθη:

Στους *Ραγιάδες και Κολήγους* του Σκάρου, ένας νέος κολίγας, ο Κίτσος Παντής, έκλεψε το άσπρο άλογο ενός τσιφλικά και μ' αυτό έκλεψε το κορίτσι που αγαπούσε. Μαζί με άλλους φίλους του έφκιασε μια συμμορία και, σαν τον Αη-Γιώργη τον καβαλάρη, εμφανιζόνταν ξαφνικά χαράματα στα χωριά, χτυπούσε την καμπάνα, πατούσε τα τσιφλίκια, ελευθέρωνε δεμένους κολίγους, έδενε τους επιστάτες, μοίραζε δίκαια τα γεννήματα κι εξαφανιζόνταν. Για κάμποσο καιρό χάθηκε, αλλά «ο αντίλαλος της καμπάνας και το μυστήριο ενός ανθρώπου μ' άσπρο άλογο, που άλλοτε έπαιρνε τη μορφή τ' Αη-Γιώργη του καβαλάρη κι άλλοτε λαϊκού ηγέτη, εξακολουθούσαν να πλανιούνται πάνω απ' τον κάμπο και ποτέ δεν έπαψαν να ηλεκτρίζουν τους καρραγκούνηδες. Στο χωράφι, είτε στο μεϊντάνι, στα βουκολιά και στις καλύβες, πάντα ζούσαν με τ' όνειρο πως κάποια καμπάνα θα χτυπούσε κάποτε κι ένας μπροστάρης, που δε θα δείλιαζε μπροστά σ' αφέντες κι εξουσία, θα τους οδηγούσε ν' αποχτήσουν μοίρα στον ήλιο»⁴⁵. Όταν ξαναεμφανίστηκε, ο στρατός με δόλο κατάφερε να τον πιάσει κι αυτόν και τους συντρόφους του, αλλά δεν έπιασε το άσπρο άλογο κι ο θρύλος του έμεινε να σελαγίζει τις ψυχές των βασανισμένων κολήγων.

Στον πρώτο τόμο των *Κολήγων* του Λεφούση ένας άλλος νέος κολίγας, ο Θωμάς Πάλλας, καβάλα σ' ένα άσπρο άλογο πήγε να σκοτώσει τον τσιφλικά επειδή βάτεψε τη μάνα του και σκότωσε τον πατέρα του. Οι μπουλουκμασήδες του τσιφλικά του έστησαν καρτέρι και τον σκότωσαν. Ύστερα τράβηξαν να σκοτώσουν τ' άλογο, αλλά τ' άλογο ξέφυγε. Από τότε γυρνάει στον κάμπο και ψάχνει να βρεί τον αφέντη του. «Κι αφοντότες, τ' άλογο, καλπάζει στον κάμπο, πότε σαν άνεμος, πότε σαν πνέμα...Θέλουν κάποιιοι να πουν πως άκουσαν κάποτες χλεμετρίσματα και ποδοβολητά και καλπασμοί... Τόειδαν, θέλουν να πουν σε νεροποντές, σε πρωϊνά και σε βράδια...Μια βολά, θέλουν να πουν, πως τ' άλογο ζει, πως καλπάζει στον κάμπο...Και μέστο βάλτο και μέστις καρδιές των κολήγων...Και θέλουν να πουν, πως, όπου νάναι, άλογο κι αφέντης θα σμιξούν...Και θα χαλάσουν το στοιχειό του βάλτου, όπου φέρνει τις συμφορές, όπου φέρνει τις δυστυχίες, όπου μαραζώνει τις ψυχές των μικρών, φτωχών κολήγων...Και λεν ακόμα πως ένας καβαλάρης απτον κάμπο, ένας Αηγιώργης κολήγας, θα το χαλάσει απτό το στοιχειό...»⁴⁶

Στο φίλμ *Βίβα Ζαπάτα*, το άσπρο άλογο του αρχηγού της μεξικάνικης αγροτιάς ξεφεύγει όταν σκοτώνουν τον καβαλάρη του και καλπάζει στα βουνά. Και όσο το άλογο κάλπαζε στα βουνά, ο λαός πίστευε πως εκεί τριγυρνούσε κι ο Ζαπάτα ζωντανός! Δεν ξέρω αν το θεσσαλικό άσπρο άλογο έχει μεξικάνικη καταγωγή ή βρίσκεται μέσα στους μύθους πολλών λαών, όπως ο Αη-Γιώργης ο καβαλάρης που σκοτώνει το δράκοντα. Είναι, όμως, φανερό ότι στη ρεαλιστική αφήγηση του Σκάρου, όπως και στο φίλμ *Βίβα Ζαπάτα*, το άσπρο άλογο έχει μια υπόσταση πραγματική, ενώ στην αφήγηση του Λεφούση, που δονείται από ένα πυρετικό πάθος λαϊκής έκφρασης, το άσπρο άλογο έχει μια παραμυθική υπόσταση.

Από το πάθος αυτό πηγάζει η πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς τους δυο αυθεντικούς πεζογράφους της θεσσαλικής αγροτιάς, το ύφος του λόγου τους.

Ο Λούκατς λέει ότι «ο μεγάλος πεζογράφος βλέπει πώς η ιστορική πραγματικότητα της εποχής καθορίζει με αναγκαίο και αντικειμενικά σωστό τρόπο, όχι μόνο το περιεχόμενο του δημιουργικού έργου της ζωής του, αλλά κ' εκείνες τις βασικές ιδιομορφίες του ύφους του, και τις θεωρεί κι αυτές σαν χαρακτηριστικά της εποχής του»⁴⁷. Ακολουθώντας κάποιους κανόνες της πεζογραφίας που απαιτούν να διακρίνεται ο λόγος του συγγραφέα αφηγητή από το λόγο των ηρώων του έργου, ο Σκάρος χρησιμοποίησε ένα ρεαλιστικό ύφος λόγου που ανταποκρίνεται στο ύφος της εποχής του.

Η διάκριση αυτή δεν υπάρχει στον Λεφούση. Στα δικά του έργα, ο λόγος του αφηγητή συγγραφέα και ο λόγος των ηρώων είναι ο ίδιος. Όπως γράφει ο Νίκος Παπανδρέου, «ο συγγραφέας παρατάει το γραφείο. Μπαίνει στη μέση, ανακατώνεται με τους ήρωές του, ένας απ' τους κολήγους κι αυτός. Ένας κορυφαίος, ας πούμε, του κοληγάδικου χορού, που μας ανιστορεί καϊμούς και όνειρα και βάσανα, σαν μέσα απ' το χορό σαν από πρώτο χέρι». Κι επειδή αισθάνεται βαθιά ο ίδιος το ρυθμό της χωριάτικης ζωής, παρασέρνει σ' αυτόν και τον αναγνώστη του. «Ο Λεφούσης», συνεχίζει ο Παπανδρέου, «σε φέρνει τόσο κοντά σ' αυτούς τους τραχειούς δουλευταδες της γης, ώστε νιώθεις να σε κυκλώνει η μυρουδιά της λάσπης και της ιδρωτίλας. Το ίδιο κυκλωτικά φτάνει σ' αυτιά σου κι ο αδρός, αφτιασίδωτος, χωριάτικος λόγος τους καθώς ιστορούν τα ντέρτια τους ή ξεστομίζουν τις κατάρες, τις βρισιές, τις φοβέρες τους»⁴⁸. Ακούστε ένα παράδειγμα αυτού του λόγου που παρασέρνει όχι μόνο με τις εικόνες του αλλά και με τι μελωδία του που θυμίζει τα συναξάρια παλιότερων καιρών:

«Μες στο Φλεβάρη και μες στο Μάρτη, έβρεξε.
 Έβρεξε και χιόνισε, ο τόπος είχε λασπώσει παντού.
 Και φούσκωσε ο Κάρολας άκρια άκρια. Και πλημμύρισε τα χωράφια.
 Και μέσα Μάη, τα νερά τραβήχτηκαν και σταμάτησαν μες στα βούρλα.
 Σηκώθηκαν ύστερα οι ζέστες κι η γης πύρωσε.
 Βγήκαν κουνούπια, παλιά ιστορία. Βούζαν τα μέρη.
 Και πήραν τα χωριά σβάρνα και χιμάγαν σαν αγριόσκυλα στους ανθρώπους.
 Και στρώσαν κόσμο κάτω και θανάτωσαν κόσμο. Κι αρχίσαν οι κηδείες.
 Οι φτωχές, αγροτικές κηδείες, μες στα χωριά, μες στον ήλιο.
 Βαράγαν οι καμπάνες και γεμίζαν νεκροταφεία. —Και δε χώραγαν.
 Κι ανοίχτηκαν νέα, γόοι σηκώνονταν και θρήνοι.
 Και κείνοι που ήταν να πεθάνουν, πεθάναν, κείνοι που ήταν να ζήσουν, ζήσαν.
 Αμέσως ύστερα, βγήκε η ακριίδα.
 Και πήρε χωράφια και μποστάνια σβάρνα και σβήστηκε η γλωσσασιά.
 Και δεν έμεινε σιτάρι, δεν έμεινε κριθάρι, δεν έμεινε βήκος και φακή.
 Και χάθηκε το χορτάρι, κιτρινίσαν τα δέντρα, στίψαν τα νερά.
 Στάχτη σκέπασε τη γης.
 Και ψόφησαν πρόβατα και ψόφησαν γελαδικά και δοκιμάστηκαν άλογα.
 Και κείνα που μείνανε, χάσκαν στον ανήφορο, σα να δέονταν στο Μεγαλοδύναμο.
 Αμέσως ύστερα ήρθε η κάμπια, μια άλλη οργή.
 Και πήρε οργό, από πατωσιές ίσαμε κεφαλάρια, και μαράθηκε η γλωρή γη.
 Και ξάπλωσε στον τόπο αηδία και σιχασιά.
 Η έμορφη γης, ασκήμηνε, έγινε ένα νεκροταφείο, μαράθηκε η πλάση.
 Ο ουρανός έμεινε για μέρες και μέρες ακούνητος.
 Κια σύγνεφο δε λάλαε, βροχή δεν ξεμύτιζε, ελπίδα δεν ανάσαινε.
 Έσκασε ο κάμπος σαν μπακλαβάς απ' την αναβροχιά και την ξέρα.
 Απ' τις σκασματιές έβγαине φλόγα στα χωράφια, καίγαν τα σπλάχνα της γης, βράζαν.
 Και βγήκαν οι χωρικοί στα χωράφια, σε μεγάλες λιτανείες, τις εικόνες ψηλά.
 Όξω στον κάμπο.
 Και κάναν λιτανείες.
 Παπάδες και ψαλτάδες, εικόνες και ξαφτέρυγα.
 Και βούιζε ο κάμπος απ' τις ψαλμουδιές, τα αναφιλητά, τους αλαλαγμούς. Για να βρέξει. Να ποτιστεί η γης, να ξεβρομήσει απ' τα σιχάματα της δυστυχίας. Και δεν έβρεξε. Και οι ψόφοι συνεχίζονταν.
 Και βγήκαν ύστερα ταμπούρια. Που είχε στρωθεί ο τόπος. Και χύθηκαν σε ζωντανά κι ανθρώπους. Και βυθίζονταν στο κρέας. Και μεταδίναν αρρώστιες. Κι ο τόπος είχε σκεπαστεί απ' τις επιδημίες. Και είχε ανάψει ο κάμπος απ' τους πυρετούς. Και δεν είχε γερός και δεν είχε αδύνατος. Και δεν είχε μέρα και δεν είχε νύχτα.
 Και βγήκαν τότες οι άγιοι.
 Άγιοι απ' τα μοναστήρια, που γυρίζαν στον κάμπο.
 “Μετανοείτε”, λέγαν, “ήρθε το τέλος του κόσμου!...”
 Βαδίζαν μες στα μεσημέρια, κατ' απ' τον ήλιο που μπουμπούνιζε.

Και μαζώνονταν οι ζευγάδες μες στα χωράφια και μες στις πλατείες.

Ναν τους ακούσουν.

“Μετανοείτε, αδελφοί, ήγγηκεν ο χαμός!...”

Και ετούτο, ήταν ένας άλλος χαμός, γιατί χάναν και την πίστη τους...

Να μετανούσαν από τι; Που οι ίδιοι ήταν άγιοι, τους είχαν αγιάσει τα βάσανα, οι αρρώστιες, οι δυστυχίες, που δεν είχαν αρχή και δεν είχαν τέλος. Και μετανοούσαν, είναι αλήθεια, οι αναμάρτητοι, οι αγιασμένοι απ’ τα δεινά της ζωής. Τους κυνήγαγαν όλοι: οι μπέηδες, οι τσιφλικάδες, τα κουνούπια, η ακρίδα, η κάμπια, τα τσιμπούρια, οι αρρώστιες.

Δεν διέθεταν ΟΥΔΕΝ»⁴⁹.

Οι τελευταίες φράσεις εκφράζουν με επιγραμματική λιτότητα όλο το δράμα της θεσσαλικής αγροτιάς. Η απεικόνιση του δράματος γίνεται, όπως λέει ο ίδιος, σε δυο σκηνικά. Πάνω η ζωή των αφεντάδων, Τούρκων και Ρωμιών, από κάτω η ζωή των σκλάβων κολίγων. Όπως συμβαίνει και στο έργο του Σκάρου, στο έργο του Λεφούση οι Μπέηδες και οι Ρωμιοί τσιφλικάδες τα πήγαιναν πολύ καλά μεταξύ τους, κι όταν, με την προσάρτηση, οι μπέηδες άρχισαν να φεύγουν, τσιφλικάδες και άλλοι Ρωμιοί λεφτάδες έτρεχαν κι αγόραζαν τα τούρκικα τσιφλίκια. Έτσι, γράφει ο Λεφούσης, «η γης, που βόγκαγε απ’ τους στεναγμούς των φτωχών χωρικών (φτωχών και σκλάβων) —άρχισε να περνάει απ’ τα τούρκικα χέρια στα ελληνικά χέρια. Άρχισε η βασιλεία των νέων χωροδεσποτάδων»⁵⁰.

Ο Καραγάτσης, ο Σκάρος και ο Λεφούσης περιγράφουν με τα μελανότερα χρώματα αυτή τη βασιλεία. Παραμορφώνοντας ακόμα και τον Κανονισμό Τσιφλικίων του Τούρκου Νομοθέτη Σουλτάν Σουλεϊμάν, οι Ρωμιοί τσιφλικάδες αφαίρεσαν κάθε ανθρώπινο δικαίωμα από τους κολίγους. Απαγορεύονταν οι μετακινήσεις τους από τσιφλίκι σε τσιφλίκι αν δεν είχαν συμπληρώσει δεκαπέντε χρόνια δουλειάς και αν δεν είχαν την έγκριση του επιστάτη. Κάθε δραπέτευση είχε ως συνέπεια την επαναφορά στο τσιφλίκι, τον ξυλοδαρμό και την αύξηση των δοσιμάτων. Απαγορεύονταν στον κολίγο ν’ αλλάξει επάγγελμα, να γίνει χτίστης, μαραγκός, τσαγκάρης, χωρίς την άδεια του επιστάτη. Απαγορεύονταν στους κολίγους να παντρευτούν χωρίς την άδεια του επιστάτη. Απαγορεύονταν στους κολίγους να οπλοφορούν χωρίς την άδεια του επιστάτη. Στον επιστάτη παραπέμπονταν όλες οι αντιδικίες κι αυτός ή ο τσιφλικάς αποφάσιζαν «με βάση το δίκαιον»⁵¹. Και το «δίκαιον» το είχαν πάντα ο τσιφλικάς, ο επιστάτης, οι χωροφύλακες, οι αγοροφύλακες και οι πληρωμένοι σπιούννοι τους.

Μέσα σε τέτοιες συνθήκες ζωής, οι κολίγοι, που άλλα περίμεναν από την απελευθέρωση, φτάναν σε απόγνωση, η απόγνωση οδηγούσε σε τρομακτικά ατομικά ξεσπάσματα και οι τσιφλικάδες έπνιγαν στο αίμα τους τα ξεσπάσματα αυτά με τρομερή αγριότητα. Στο έργο του Λεφούση, όπως και στο έργο του Σκάρου, απεικονίζονται πολλά, όμοια στην ουσία τους, περιστατικά αυτής της αφόρητης ζωής. Υπάρχει, ωστόσο, μια διαφορά στα πρόσωπα που, κατά κάποιον τρόπο, πρωταγωνιστούν σ’ αυτή την ανελέητη σύγκρουση ανάμεσα στην αγροτιά και τους τσιφλικάδες.

Στους *Ραγιάδες και Κολήγους* του Σκάρου, κεντρικό πρόσωπο φαίνεται να είναι ο Θανάσης Λάκος, ένας τίμιος και ανυπόταχτος αγρότης που γίνεται καπετάνιος του χωριού του, παίρνει μέρος σε όλους τους απελευθερωτικούς αγώνες της Θεσσαλίας, εθνικούς και κοινωνικούς, κι όχι μόνο δεν αποχτάει κανένα από τα αγαθά για τα οποία αγωνίστηκε, αλ-

λά απαρνιέται και όλα τα προνόμια που του προσφέρονται ως καπετάνιου του χωριού και ζει σε μια έντιμη και γενναία φτώχεια, πικρά απογοητευμένος, περήφανος και ακατάβλητος.

Στους *Μπέηδες και Τσιφλικάδες* του Λεφούση, κεντρικό πρόσωπο δεν είναι ένας φτωχός κολίγος, αλλά ένας φωτισμένος τσιφλικάς, ο Στάθης Μπάιλας. Ο Λεφούσης παρακολουθεί από τις μακρινές ρίζες της τη ζωή αυτού του ονειροπόλου μεγαλοκτηματία που ανήθηκε την τάξη του και έδωσε τη ζωή του για την απελευθέρωση της αγροτιάς.

Ο παππούς του πλούτισε πουλώντας στην Ευρώπη πληιορίτικα υφαντά και άλλες πραγμάτειες. Από την Πορταριά φόρτωνε το καραβάνι του, ως εβδομήντα μουλάρια κι έφτανε ως τη Βιέννη, απ' όπου γύριζε φέρνοντας χρήματα πολλά κι άλλες πολύτιμες πραγμάτειες. Ο πατέρας του σπούδασε γιατρός στη Βιέννη και γύρισε στην Πορταριά όπου εγκατέστησε μια πιο χρυσοφόρα επιχείρηση. Όντας ο μοναδικός γιατρός της περιοχής μάζευε λίρες με ουρά από Τούρκους και Ρωμιούς, φτωχούς και πλούσιους, και τις πολλαπλασίαζε τοκίζοντάς τες. Αύξησε την περιουσία του κι από την προίκα τριών πλούσιων γυναικών που παντρεύτηκε. Όταν άρχισε να φεύγει η τουρκιά από το βιλαέτι της Θεσσαλίας δεν έχασε την ευκαιρία να γίνει τσιφλικάς, ενώ ο φίλος του, ο Αβδουλάχ-πασάς της Γενή-Σεχίρ τον έκανε σούμπαση Πορταριάς και Πηλίου. Για να μπορεί να φροντίζει τη μεγάλη περιουσία του έστειλε το γιο του Στάθη στη Βιέννη να σπουδάσει νομικά και στην Αθήνα να σπουδάσει γεωπονική. Αλλά αυτός παράτησε τις σπουδές και πήγε στο τσιφλίκι τους ν' ασχοληθεί με τις καλλιέργειες και τους κολίγους.

Ο Στάθης Μπάιλας ήταν ένα μελαγχολικό παλικάρι αποτραβηγμένο στον εαυτό του και στα ονειροπολήματά του. Στο δρόμο για το τσιφλίκι άκουσε κιάλας τα βογκητά του φτωχόκοσμου για τον αγιογύτη πατέρα του. Φτάνοντας εκεί φρόντισε να δει από κοντά τους κολίγους του και δεν άργησε να μάθει την απερίγραπτα βασανιστική ζωή τους από την αχόρταγη εκμετάλλευση των γαιοκτημόνων και των τοκογλύφων, από την κτηνωδία των οργάνων τους, των επιστατών και των χωροφυλάκων, από την αμορφωσιά, από τις ξηρασίες, τις πλημμύρες, τις αρρώστιες και την αδιαφορία ή την εχθρότητα του κράτους.

Αντιδρώντας σ' αυτή την αδικία, στην αρχή από συναισθηματισμό και αργότερα επηρεασμένος από τα χριστιανοσοσιαλιστικά κηρύγματα της εποχής του, ο Στάθης Μπάιλας επιχείρησε αρχικά να εκσυγχρονίσει την καλλιέργεια και να μεταρρυθμίσει το καθεστώς του τσιφλικιού του· αργότερα να το εκμεταλλευτεί μαζί με τους αγρότες του, εισάγοντας ένα σύστημα συναιτεριστικής οργάνωσής του· και τελικά να το μοιράσει στους αγρότες του, δημιουργώντας μια κοινότητα ελευθέρων πολιτών, που θα γινόταν το μεγάλο κίνητρο για την κατάργηση της επονεϊδιστής και απάνθρωπης γαιοκτησίας στη Θεσσαλία. Ανακοινώντας την απόφασή του στους κολίγους του, ο Μπάιλας λέει:

«Απ' αυτή τη στιγμή, καταργείται η λέξη κολίγος και η λέξη ζευγάς και μαζί μ' αυτή την κατάργηση, καταργείται η γαιοκτησία στον Σαρίαγα, σε όλη την επικράτεια, δηλαδή, στα τριάντα έξι χιλιάδες στρέμματα, σαν ένα καλό παράδειγμα, σαν μια θεία αρχή.

Καταργώ τις λέξεις κολίγος και ζευγάς, γιατί αντιπροσωπεύουν τη δουλοπαροικία, το φεουδαρχισμό, τη γαιοκτησία την ανήθικη. Τις αντικαθιστώ με τις λέξεις γεωργός, αγρότης ή καλλιεργητής, λέξεις μεγάλου κάλλους, μεγάλης αρετής, μεγάλης σημασίας...

Απ' αυτή τη στιγμή, καταργείται η λέξη τσιφλίκι και συστήνεται κοινότης Σαρίαγα. Θα βγάνουμε πέντε πρόσωπα, της καλής μαρτυρίας, για να αποτελέσουν το Επιτροπάτο Σα-

ρίαγα. Όλοι θα υποταχτούμε στο επιτροπάτο, όχι σαν δούλοι, αλλά σαν ελεύθεροι πολίτες. Αμέσως ύστερα θα συστήσουμε το Συνεταιρισμό Σαρίαγα, που θ' αναλάβει τις καλλιέργειες και τις διεκδικήσεις των κατοίκων στις διάφορες υπηρεσίες του κράτους. Ο Σαρίαγας, θα πρέπει να γίνει παράδειγμα προς μίμηση κι όχι προς αποφυγήν. Παραδίνω την πρόοδο, την αξιοπρέπεια και την τιμή του Σαρίαγα στην εργατικότητα, την εντιμότητα και τον πατριωτισμό των κατοίκων του. Ό,τι γίνεται αυτή τη στιγμή στον Σαρίαγα, γίνεται, κατά έναν τρόπο, για τη Θεσσαλία, που είναι βυθισμένη στο φεουδαρχισμό, τη δουλοπαροικία και την τσιφλικοκρατία. Όλα αυτά θα πρέπει να γκρεμιστούν, όχι όμως με τη βία, αλλά με το καλό παράδειγμα και το καλό δίδαγμα»⁵².

Ακριβώς αυτό το παράδειγμα φοβήθηκαν οι τσιφλικιάδες της Θεσσαλίας και στις 14 Σεπτεμβρίου του 1907, τη μέρα που οι ακτήμονες αγρότες του Σαρίαγα κατέβηκαν στη Λάρισα για να παραλάβουν τα παραχωρητήρια για τα χωράφια, δολοφόνησαν με μια σφαίρα στο κεφάλι τον Στάθη Μπάιλα, την ώρα που πήγαινε στο συμβολαιογράφο να τους συναντήσει. «Τρία χρόνια μετά», συνεχίζει ο Λεφούσης, «οι αγρότες της Θεσσαλίας, σε μια οργισμένη τους εξόρμηση, 6 από Μάρτη 1910, θα βαδίσουν κατά της Λάρισας, που αντιπροσώπευε το κράτος της παρανομίας, να συμμετάσχουν στο μεγάλο συλλαλητήριο για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Κιελέρ. Σκοτωμοί, τραυματισμοί, συλλήψεις, δικαστήρια, αλλά το τζάμι είχε ραγίσει, οι εξελίξεις προχώρησαν, το δίκαιο θριάμβευσε. Μα πόσοι αγώνες, πόσα αίματα, πόσα δάκρυα»⁵³!

Ο Στάθης Μπάιλας δεν είναι, βέβαια, ένας αντιπροσωπευτικός τύπος τσιφλικιά, ενώ ο Θανάσης Νάκος είναι ένας αντιπροσωπευτικός τύπος λαϊκού αγωνιστή. Ο Στάθης Μπάιλας είναι ένας άγιος και δεν είναι ο μόνος μέσα στο λογοτεχνικό εικονοστάσιο του Ηλία Λεφούση. Ο Σταμούλης Λάιος, στο έργο *Ασημίνα Λάιον*⁵⁴, ο Οδυσσέας Ράικος, στους *Κολήγους*, ο Ζιούτος και η Βιβή, στο *Όσο βγαίνει το χορτάρι...Όσο κυλάει το νερό...*⁵⁵, ο Χρίστος ο Τάδες και η γυναικά του Χρύσα, στο *Νήσος Τρίκερη τη...*⁵⁶, είναι εξαγιασμένες μορφές που βγαίνουν από το μεγάλο δράμα της σύγκρουσης ανάμεσα στον κολασμένους της θεσσαλικής γης και στους ανάλγητους τυράννους τους και από την αναπόδραστα ηθική στάση του συγγραφέα που θέλησε να αναπαραστήσει αυτό το δράμα. Ο ίδιος έχει χαρακτηρίσει τους *Μπέδες και Τσιφλικιάδες* «ένα λόγο αγιοσύνης», «ένα ελάχιστο ευαγγέλιο που έχει τη δικιά του εμορφιά και τη δικιά του γοητεία»⁵⁷.

Ένας λόγος αγιοσύνης, ένα ευαγγέλιο ηθικής ομορφιάς είναι όλο το έργο του Ηλία Λεφούση. Για τη λογοτεχνική του ομορφιά, ας ακούσουμε αυτή τη θλιμμένη αφιέρωση σ' αυτούς που αγωνίστηκαν για έναν ηθικά όμορφο κόσμο στα χαμένα, αφού τίποτα ουσιαστικά δεν άλλαξε, με την οποία αρχίζει το βιβλίο του *Όσο βγαίνει το χορτάρι...Όσο κυλάει το νερό...*:

«... Και έγινε μέρα και έγινε νύχτα
 ήλιος ανάτειλε ήλιος έδυσε
 έβρεξε και χιόνισε
 ξερό ξύλο η γης
 και εκείνοι που είταν να χαθούν, χάθηκαν
 και εκείνοι που είταν να ζήσουν, έζησαν
 και εκείνοι που είταν να φύγουν, έφυγαν

ήλιος έδυσε ήλιος ανάτειλε έγινε μέρα και έγινε νύχτα
έγινε σπαρμός και έγινε θέρος
σανός άνοιξε σανός έγλεισε
και ουδέν άλλαξε...»⁵⁸

VI

Η υποκειμενική τιμιότητα του συγγραφέα εξαρτάται από την καλλιτεχνική του ειλικρίνεια, αλλά και η καλλιτεχνική ειλικρίνεια εξαρτάται από την υποκειμενική του τιμιότητα. Ο Καραβίτσας και ο Καραγάτσης απεικόνισαν με υποκειμενική τιμιότητα, με καλλιτεχνική ειλικρίνεια, με συντομία και με παραστατική δύναμη απaráμιλλη μερικές πλευρές από την τραγωδία που ζούσε η θεσσαλική αγροτιά.

Η τραγωδία δημιουργείται πάντα από τη σύγκρουση δυο συμφερόντων. Για τους τσιφλικάδες, η διατήρηση των τσιφλικιών ήταν μια αναγκαιότητα που σχετιζόταν με τη διατήρηση των προνομίων που τους εξασφάλιζαν μια πλούσια ζωή. Για τους κολίγους ήταν μια υπαρξιακή αναγκαιότητα. Αλλά η κατάργηση της μεγάλης ιδιοκτησίας δεν ήταν μόνο ζήτημα εξέλιξης ή επανάστασης, ήταν επίσης ζήτημα πολιτισμού ή βαρβαρότητας, ανθρωπιάς ή απανθρωπιάς. Γι' αυτό η ανελήθη μάχη για το μοίρασμα της γης στους καλλιεργητές ήταν παγκόσμια και μακροχρόνια, δεν είχε μόνο χαρακτήρα οικονομικό, αλλά και ιδεολογικό, και δεν έγινε μόνο ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και τους ακτήμονες αγρότες, αλλά και ανάμεσα στους φωτισμένους διανοούμενους και τους σκοταδιστές.

Στην Ελλάδα, η Επανάσταση του 1821 και η εθνική απελευθέρωση της νότιας Ελλάδας, σελάγισε τις ελπίδες της θεσσαλικής αγροτιάς, ελπίδες που διαψεύστηκαν ύστερα από δεκαετίες προσημονής. Η άγρια εκμετάλλευση και η αφόρητη καταπίεση των Ρωμιών τσιφλικάδων έφτασαν τους κολίγους σε απόγνωση⁵⁹ και σε τρομακτικά ξεσπάσματα ή σε πράξεις αντίστασης που οι τσιφλικάδες κατέπνιγαν με αγριότητα και ευκολία, επειδή η καθυστερημένη αγροτιά δεν είχε οδηγούς και δεν είχε συμμάχους. Όταν οι κολίγοι ενώθηκαν με την εργατική τάξη που ξεπήδησε από τα δικά τους σπλάχνα και όταν και στις δυο αυτές τάξεις μπήκαν μπροστά, σηματοδότες και οδηγοί τους, διανοούμενοι σαν τον Μαρίνο Αντύπα, τον Σοφοκλή Τριανταφυλλίδη, τον Τάκη Οικονομάκη, τον Σπύρο Μουσούρη, τον Κώστα Ζάχο κ.ά., ο τραγικός αγώνας της θεσσαλικής αγροτιάς πήρε έναν επικό χαρακτήρα και έληξε με τη νίκη της. Αυτόν τον τραγικό και επικό αγώνα απεικονίζουν με θεματική επάρκεια, παραστατική δύναμη και στοχαστικό βάθος ο Ζήσης Σκάρος και ο Ηλίας Λεφούσης.

Παραπομπές και σημειώσεις

1. Για τις παραπομπές, βλ. Ζήση Σκάρου, *Οι ρίζες του ποταμού, Α΄, Ραγιάδες και κολίγοι*, Πρόλογος Μάρκου Αυγέρη, Εισαγωγική Γιάννη Κορδάτου, 4η έκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980 - Ζήση Σκάρου, *Οι ρίζες του ποταμού, Γ΄, Αντίσταση και πόλεις*, 2η έκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980.

2. Βλ. *Ραγιάδες και κολίγοι*, ό.π., σελ. ν.

3. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. v.
4. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. vi.
5. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. vi.
6. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. vii.
7. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. vii.
8. Για μια πρώτη μαρτυρία, βλ. τον τόμο. *Θεσσαλία: Κείμενα Νεοελλήνων λογοτεχνών για τη Θεσσαλία. Κείμενα Θεσσαλών λογοτεχνών*, Έκδοση για τα 100 χρόνια ελευθερίας της Θεσσαλίας (1881-1981), Εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδη, Αθήνα 1981.
9. Στο δεύτερο τόμο του 1890, σε δώδεκα συνέχειες.
10. Βλ. Π.Δ.Μαστροδημήτρη, *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα, Εισαγωγή-Κείμενο-Γλωσσάριο*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1980, σελ. 24. Στο κείμενο αυτό γίνονται και οι σχετικές παραπομπές.
11. Βλ. Π.Δ.Μαστροδημήτρη, *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα*, ό.π., σσ. 52-53.
12. Βλ. Αποστόλου Σαχίνη, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα - Ιστορία και κριτική*, 5η έκδ., Εστία, Αθήνα 1980, σσ. 150-163.
13. Πέτρου Χάρη, *Έλληνες πεζογράφοι*, τόμ. Α΄, σσ. 97-115.
14. Βλ. Π.Δ.Μαστροδημήτρη, *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα*, ό.π., σσ. 81-82.
15. Βλ. Π.Δ.Μαστροδημήτρη, *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα*, ό.π., σσ. 82-84.
16. Σε 54 συνέχειες, από 9.4 — 8.6. 1861. Πριν αρχίσει η δημοσίευση, η *Εστία* αφιέρωσε τρεις στήλες της στο έργο, με τίτλο: «Ο Ζητιάνος. Η νέα μας επιφυλις». *Οι Καρκαβούνηδες της Θεσσαλίας — Τι φρονούν περί πολιτικής και ελευθεριών — Η τέχνη του επαιτείν— Κουτσοκουλόστραβος χορός— Η αίθουσα των όπλων*. Βλ. Π.Δ.Μαστροδημήτρη, ό.π., σελ. 36.
17. Έκδοση Γλάρος, Αθήνα 1943. Ξαναδημοσιεύτηκε το 1951 στη συλλογή διηγημάτων *Το μεγάλο συναξάρι*, Εκδ. Αετός, στην οποία γίνονται και παραπομπές.
18. Βλ. Ανδρέα Καραντώνη, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Έκδ. Φέξη, Αθήνα 1962, σελ. 141.
19. Βλ. Γκεόργκ Λούκατς, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό*, εκδ. Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1957, σελ.37.
20. Βλ. Μ.Καραγάτση, *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ. 7.
21. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.19.
22. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.7.
23. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.30.
24. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.31.
25. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.34.
26. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σσ.46-47.
27. Βλ. *Το μεγάλο συναξάρι*, ό.π., σελ.51.
28. Βλ. Γκεόργκ Λούκατς, ό.π., σελ. 193.
29. Βλ. *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσα*, ό.π., σσ. 81-87 και 199-200.
30. Υποδηλώνει κυρίως στην αντίδραση του Νάσου και στα αισθήματα του εισαγγελέα και του δικηγόρου ύστερα από την εκτέλεσή του.
31. Στο ομώνυμο ποίημά του, που γράφτηκε τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1942.
32. Από το γνωστό στίχο του Σολωμού στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*: «Πάντ' ανοιχτά, πάντ' άγρυπνα, τα μάτια της ψυχής μου».
33. Ο πρώτος τόμος εκδόθηκε το 1960, ο δεύτερος το 1966 και ο τρίτος το 1979. Μεσολαβούν 19 χρόνια. Περισσότερο από 10 χρόνια χρειάστηκε για την προετοιμασία της γραφής. Βλ. Μ.Μ.Παπαϊωάννου, ό.π., σμμ. 35.
34. Όπως λέει ο ίδιος, προτίμησε τον τίτλο *Αντίσταση και Πόλεμος*, «γιατί στην πραγματικότητα η αντίσταση κατά του φασισμού, τόσο στη Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, είχε αρχίσει αμέσως μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, ενώ ο πόλεμος ήρθε αργότερα». Βλ. *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου για το Αγροτικό Ζήτημα στη Θεσσαλία* (Λάρισα 28,29 και 30-9-1990), έκδ. 1992, σελ. 146.
35. Βλ. Μ.Μ.Παπαϊωάννου, «*Ζήσης Σκάρος. Ο δημιουργός που κατέχει περιβλεπτή θέση στην ελληνικά λογοτεχνία*», Περιοδικό *Νέα Εποχή*, τεύχ. 175, Λευκωσία, Δεκέμβριος 1981, σελ. 399.
36. Βλ. «*Μετασηματισμός ενός ιστορικού γεγονότος σε λογοτεχνία ή το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και το μυθιστόρημα "Οι ρίζες του ποταμού"* του Ζ. Σκάρου», Στα Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου ..., ό.π., σελ.144.
37. Βλ. Γκεόργκ Λούκατς, ό.π., σελ. 198.

38. Βλ. Ζ.Σκάρου, «Μετασχηματισμός ιστορικού γεγονότος σε λογοτεχνία ...», ό.π., σελ. 144.
39. Βλ. Μάρκος Αυγέρης, «Πρόλογος» στην πρώτη έκδοση, *Οι ρίζες του ποταμού, Α΄ Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σελ. 11.
40. Βλ. *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σσ. 210-212.
41. Βλ. Ηλίας Λεφούσης, *Ασημίνα Λάιου: Ο εθνικός δρυμός των δακρύων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σσ. 5-6.
42. Για τις παραπομπές βλ. *Κολήγοι*, 2η έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, και *Βοϊδάμαξες*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
43. Έκδοση Δωρικός, Αθήνα 1991.
44. Βλ. Ηλίας Λεφούσης, *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1991, σσ. 9-10.
45. Βλ. Ζήσης Σκάρος, *Ραγιάδες και κολήγοι*, ό.π., σσ. 423-24.
46. Βλ. Ηλία Λεφούση, *Κολήγοι*, ο.π., σσ. 227-228.
47. Βλ. Γεώργι Λούκατς, ό.π., σελ. 316.
48. Βλ. Νίκος Παπανδρέου, «Πρόλογος», στον πρώτο τόμο του Ηλία Λεφούση, *Κολήγοι*, ό.π., σελ. 7.
49. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σσ. 72-73.
50. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σελ. 41.
51. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σσ. 140-141, 181, 205, 243-47 - *Οι ρίζες του ποταμού*, ό.π., σσ. 210-216, κ.α.
52. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σσ. 420-422.
53. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σσ. 433,436.
54. Έκδοση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, 2η βελτιωμένη έκδοση Δωρικός, 1990. Το έργο τιμήθηκε με το πρώτο κρατικό βραβείο πεζογραφίας και παίχτηκε σε τηλεοπτική σειρά από την ET-3.
55. Έκδοση Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1992.
56. Έκδοση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1993.
57. Βλ. *Μπέηδες και Τσιφλικιάδες*, ό.π., σελ. 9.
58. Βλ. εκδ. Κώδικας, ό.π., σελ. 5.
59. Ο Douglas Dakin, στο βιβλίο του *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1982, σ. 150, παραθέτει ένα στοιχείο που μαρτυρεί με την πιο παραστατικό τρόπο αυτή την απόγνωση. Από το 1834 ως το 1836, από την απελευθερωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα μεταναστεύουν προς την Τουρκία γύρω στους 60.000 Έλληνες!